

Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА.

У виданні наводяться підсумкові тези, напрацьовані групою істориків, утвореною при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, що висвітлюють найбільш дискусійні аспекти історії цих організацій. Висновки оформлені у вигляді 14 рубрик. Як додаток друкується матеріал про основні засади та етапи діяльності (в 1997 – 2004 рр.) зазначеної групи істориків.

ЗМІСТ:

ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

**ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В 1939 –
1941 рр.**

СИТУАТИВНИЙ СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ З ГІТЛЕРІВСЬКОЮ
НІМЕЧЧИНОЮ

ДОЛЯ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ “НАХТІГАЛЬ”
І “РОЛАНД”

ПЛАНІ А.ГІТЛЕРА ЩОДО УКРАЇНИ І ОУН

АКТ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р.

ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ
НА АНТИНІМЕЦЬКІ ПОЗИЦІЇ

ПРО ЧАС УТВОРЕННЯ УПА

ПРОТИНІМЕЦЬКІ ЗБРОЙНІ АКЦІЇ УПА

СТАВЛЕННЯ ОУН(Б) ДО ДИВІЗІЇ СС
“ГАЛИЧИНА”

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ

ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ І ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ
ВЛАДИ В РОКИ ВІЙНИ

ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТІВ І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

ДОДАТОК

ПРО ОСНОВНІ ЗАСАДИ ТА ЕТАПИ РОБОТИ
ГРУПИ ІСТОРИКІВ ПРИ УРЯДОВІЙ КОМІСІЇ
З ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН І УПА

Р у б р и к а 1-ша

Предмет дослідження — проблема ОУН-УПА

Організацію українських націоналістів (ОУН) і Українську повстанську армію (УПА) необхідно розглядати як дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури. Перша була підпільною партійно-військовою структурою, а друга — партизанською за своїм характером армією. Вони мали різні функції, і, отже, загалом їх не слід ототожнювати.

Суть проблеми ОУН-УПА полягає у з'ясуванні питання, яким повинно бути офіційне ставлення сучасної влади до підпільно-повстанських структур, що боролися за незалежність України у минулому.

Такими структурами є:

— Українська військова організація (УВО), що існувала з 1920 р. і увійшла до Організації українських націоналістів (ОУН) у 1929 р. (хоч і не розчинилася в ній одразу);

— Організація українських націоналістів, що діяла на західноукраїнських землях і в еміграції від 1929 р., а після загибелі провідника твгена Коновальця у 1938 р. розкололася на дві однойменні, але самостійні організації: ОУН під проводом Андрія Мельника ОУН(М) і ОУН під проводом Степана Бандери ОУН(Б). У західних областях України ОУН існувала до кінця 50-х рр.;

— Українська повстанська армія (1943—1949);

— Дружини українських націоналістів (ДУН), більш відомі під кодовими назвами — спеціальний відділ “Нахтігаль” і організація “Роланд”. Це — військові частини у складі абверу чисельністю не більше батальйону. (Навколо цих частин нагромадилося стільки міфів, що їх варто виділити для окремого дослідження.)

Питання, пов'язані з протистоянням УВО і ОУН з Польською державою 1918—1938 рр., поки що, як правило, виносяться за дужки розглядуваної проблеми, оскільки це протистояння відбувалося за межами тогочасних кордонів СРСР. Але в 1939 р. Й. Сталін і А. Гітлер поділили Другу Річпосполиту між собою, і на Західну Україну прийшла радянська влада. У боротьбі проти радянської України українські націоналісти робили спроби спертися на гітлерівську Німеччину. Наскільки серйозними були ці спроби? 1941 Гітлер розв'язав війну проти Радянського Союзу. Як склалися взаємовідносини німецьких військових і цивільних властей на окупованій території України з ОУН(Б), ОУН(М), УПА?

Саме ці питання становлять сьогодні основний зміст проблеми ОУН-УПА. Протистояння між прибічниками і противниками націоналістів, між ветеранами ОУН і КПРС, УПА і Радянської армії з часом

тільки загострюється. Визначаючи своє ставлення до ОУН-УПА, українська влада за будь-якого рішення наражатиметься на протест з боку частини суспільства. Єдиний вихід полягає у деміфологізації діяльності, з одного боку, ОУН-УПА, з іншого — Кремля, в поширенні історичної правди, якою б вона не була.

Рубрика 2-га

Протистояння українських націоналістів і радянської влади в 1939—1941 рр.

Вторгнення СРСР в Польщу здійснювалося під виглядом “визвольного походу”, покликаного врятувати життя і майно братських народів — українців і білорусів. Це зобов’язувало Кремль зробити вагомі поступки народам, звільнюваним від національно-культурної і релігійної зверхності Польської держави. Разом з тим всі національні організації цих народів були негайно знищені, а їхні лідери — репресовані. Під час довоєнної радянізації Західної України лише ОУН як нелегальній організації вдалося зберегти мережу своїх місцевих осередків.

27 серпня 1939 р. Провід українських націоналістів (ПУН) скликав у Римі 2-й великий збір ОУН, на якому головою організації обрали А. Мельника. Однак більшість крайовиків не визнала його лідерства. В лютому 1940 р. діячі крайової екзекутиви ОУН сформували у Кракові власний “революційний провід”, визнали своїм лідером С. Бандеру і почали готувати на Волині і в Галичині антирадянське повстання. Ейфорія “золотого вересня” тривала недовго, і націоналісти розраховували, що масштабні репресії властей викличуть обурення народу і тим самим підготують ґрунт для антирадянського повстання.

Насправді, однак, передумови до повстання не визріли. Репресії, у тому числі у вигляді масових депортацій, справді були масштабними, але винищення всіх національних організацій призвело до атомізації тероризованого населення.

Слід зазначити, що у 1990-х рр. ряд російських, українських і польських істориків запровадили в обіг істотно перебільшені дані про масштаб депортацій. Ці дані базувалися здебільшого на розрахунках польських вчених, які працювали на Заході. Зокрема, в українських довідниках можна знайти такі дані про результати чотирьох депортацій з території західних областей України: лютий 1940 р. — 220 тис. осіб, квітень 1940 р. — 320 тис., червень — липень 1940 р. — 240 тис., травень — червень 1941 р. — 300 тис., а всього — 1 млн 80 тис. осіб. У популярній “Історії України” проф. Владислава Серчика, яка вийшла третім виданням у 2001 р. польською мовою у Вроцлаві, вказано, що з території Західної України і Західної Білорусії було депортовано понад мільйон осіб, з них до 60 % поляків, 20 % євреїв і до 20 % українців та білорусів.

Проте у 2000 р. в науковий обіг увійшли зменшені дані. Комісія експертів, яка за завданням Міністерства юстиції Польщі опрацювала російські архіви, дійшла висновку, що на території Західної України і

Західної Білорусії радянські репресії 1939—1941 рр. охопили 473,1 тис. громадян Другої Речіпосполитої. Військовополонені та інтерновані становили 43,1 тис. осіб (серед них — жертви гучної “кати́нської справи”), заарештовані на східних кресах — 110 тис. (серед них — розстріляні в тюрмах за останню декаду червня 1941 р.), депортовані на Далекий Схід і Північ СРСР — 320 тис. осіб ¹.

Хоч наведені дані про кількість репресованих істотно поступають-ся попереднім завищеним оцінкам, їх порядок — сотні тис. — свідчить про гостроту політичного напруження в західних областях УРСР. Націоналісти не спромоглися підняти повстання, але перебували в стані війни з радянським режимом. Тому після нападу Німеччини на СРСР ОУН активно виступила на боці вермахту, розгортаючи передусім диверсійно-підривні і розвідувальні дії в тилу Червоної армії. Ветерани Радянської армії пам’ятають, що їм стріляли в спину і нагадують про це тепер. Це тим більш трагічно з огляду на те, що приєднання Західної України до Радянського Союзу одночасно було возз’єднанням українських земель. Але не треба забувати, що це було возз’єднання “по-сталінськи”.

¹ Ciesielski Stanislaw. Materski Wojciech, Paczkowski Andrzej. Represje Sowietkie wobec Polakow i obywateli polskich — Warszawa, 2000. — S. 26. Посилання на цитати, факти і цифри подаються тільки в тому випадку, якщо вони відсутні у колективній монографії членів робочої групи “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”. К., 2005.

Р у б р и к а 3-тя

Ситуативний союз українських націоналістів з гітлерівською Німеччиною

На окупованій гітлерівцями території Польщі осередки обох ОУН діяли відкрито. У квітні 1941 р. організація С. Бандери заявила про невизнання рішень 2-го великого збору ОУН в Римі і провела в Кракові свій власний 2-й великий збір. Більшість крайових провідників визнала повноваження С. Бандери, після чого остаточно закріпився розкол ОУН на дві цілком самостійні і часом ворожі одна одній організації — ОУН(М) і ОУН(Б). ОУН(Б) прийняла назву Революційної ОУН, але вона не закріпилася в літературі.

Між вереснем 1939 р. і червнем 1941 р. обидві ОУН цілком вільно розгорнули в Кракові підготовчу роботу по створенню в Україні майбутніх державних структур.

На думку провідників ОУН, німецько-радянський договір від 23 серпня 1939 р. мав бути короткотривалим. Після радянсько-фінської війни, яка продемонструвала слабкість Червоної армії, вони не сумнівалися в тому, хто переможе у неминучому двобої гітлерівської Німеччини з Радянським Союзом. Знищення СРСР, як їм здавалося, могло здійснитися тільки перетворенням союзних республік на окремі від Росії національні держави. Іншого варіанта вони й уявити собі не могли. Тому в поразці Радянського Союзу С. Бандера і А. Мельник,

як і вся українська еміграція, вбачали історичний шанс для відродження Української держави.

Не маючи доступу до вищих керівників Третього рейху і не знаючи їх планів щодо України, лідери українських емігрантських організацій після 22 червня 1941 р. все-таки ініціювали повстання в тилу Червоної армії, яке тривалий час готувалося, але перед війною так і не відбулося. Їм здавалося, що збройні виступи змусять гітлерівців визнати їх своїми союзниками і сприятимуть державному відродженню України.

Одразу після 22 червня 1941 р. повстання у Галичині і на Волині підняли боївки ОУН(Б), на Буковині — боївки ОУН(М). У Поліссі активізували свої дії після проходження фронту загони січовиків Т. Бульби-Боровця. Діючи енергійно без узгодження з німецькими чиновниками, націоналісти встановили свою владу в 187 (з 200) районах західних областей і в 26 районах Правобережної України. Вони створили обласні управління в Тернополі, Львові, Рівному, Дрогобичі, Станіславі і Луцьку. Роззброюючи невеликі червоноармійські підрозділи, що опинилися в оточенні, оунівці акумулювали значну кількість зброї, боеприпасів і спорядження.

Німецькі польові командири охоче йшли на синхронізацію дій в ході свого наступу. Однак на більш високому рівні до новоявленого союзника поставилися вороже. Коли німецька адміністрація розбудувала власні структури на окупованій території, вона негайно розпустила українську міліцію і всі інші органи, створені націоналістами.

* Територія Польщі, що не була включена у 1939 р. безпосередньо в кордони Німеччини.

Рубрика 4-та
**Доля військових формувань
“Нахтігаль” і “Роланд”**

Співробітництво УВО і ОУН з німецькою розвідкою і контррозвідкою почалося ще в часи Веймарської республіки. Українські націоналісти вбачали в Німеччині союзника, тому що вона так само негативно ставилася до Версальського повоєнного устрою. Прихід А. Гітлера до влади посилив антиверсальську спрямованість німецької зовнішньої політики.

Тривалі контакти з абвером дали результат: 15 серпня 1939 р. з оунівців був утворений диверсійний загін під кодовою назвою Бергбауернхільфе (Допомога гірським селянам) під командуванням полковника Романа Сушка. Загін призначався для розпалювання антипольського повстання в Західній Україні перед німецьким вторгненням в Польщу. Однак через тиждень ситуація докорінно змінилася: після укладення пакту Ріббентропа—Молотова німці більше не турбувалися про Західну Україну.

Вожді ОУН сподівалися, що напередодні війни з Радянським Союзом Німеччина надасть їм допомогу у створенні української армії. Але до планів німців це не входило. Вони погоджувалися лише на вишкіл кількох сотень українських старшин. В лютому 1941 р. на зустрічі командуючого сухопутними військами генерала В. фон Браухіча, начальника абверу адмірала В. Канаріса і керівника ОУН С. Бандери бу-

ла досягнута домовленість про вишкіл 800 кандидатів на старшин. Як сподівалися націоналісти, ці старшини мали стати ядром союзної з вермахтом української армії. Що з цього приводу думали німці — встановити не так легко, тому що письмової угоди укладено не було. Але з наступного розвитку подій стає очевидним, що йшлося лише про звичайний диверсійний підрозділ у складі абверу.

В ході комплектування військовий відділ був поділений на дві частини. В українських документах новоутворені батальйони фігурували під аббревіатурою ДУН (Дружини українських націоналістів), а в документах абверу — під назвами: спеціальний відділ “Нахтігаль” і організація “Роланд”. Сформульовані для них завдання були такими ж, як для інших спецпідрозділів абверу: забезпечення вільного пересування німецьких частин по Україні, роззброєння розгромлених вермахтом частин Червоної армії, охорона ешелонів з полоненими та боеприпасами.

У червні 1941 р. “Нахтігаль” був укомплектований старшинським складом і налічував 330 солдат, одягнутих у польові однострої вермахту. Дальший вишкіл здійснювався разом з першим батальйоном спецполку абверу “Бранденбург — 800”. Батальйоном “Нахтігаль” з боку німців командував командир першого батальйону названого спецполку, а з боку українців — сотник Р. Шухевич. Зв’язковим старшиною був оберлейтенант Т. Оберлендер, у минулому — професор Кенігсберзького університету, спеціаліст з проблем СРСР.

В ніч на 30 червня батальйон “Нахтігаль” увійшов до покинутого Червоною армією Львова і до полудня зайняв всі стратегічні об’єкти, у тому числі радіостанцію. Заступник голови проводу ОУН(Б) Я. Стецько проголосив ввечері 30 червня Акт відновлення державної незалежності України і повідомив про це по львівському радіо. Ще одне повідомлення по радіо було зроблене вранці 1 липня. Одразу ж після цього військовослужбовці “Нахтігально” отримали тижневу відпустку і змушені були передати всі стратегічні об’єкти міста під охорону прибулої німецької поліції.

У липні 1941 р. Р. Шухевич дізнався про арешт більшості лідерів ОУН(Б) і звернувся безпосередньо до Верховного командування вермахту з повідомленням: очолюваний ним батальйон не може далі перебувати у підпорядкуванні німецької армії. Результатом цього нечуваного демаршу стало негайне роззброєння батальйону і переведення його в столицю Генерального губернаторства* Краків.

Батальйон “Роланд” тривалий час перебував в Румунії і не брав участі в бойових діях. У серпні обидва батальйони були тимчасово інтерновані як політично ненадійні, а в жовтні об’єднані в одну частину. Всі військовослужбовці за “порадою” німецьких начальників уклали контракт на один рік служби в охоронній поліції і були переведені в Білорусію охороняти мости на ріках Березина та Двина і вести боротьбу з партизанами. Коли минув рік, ніхто не підписав нового контракту, внаслідок чого батальйон розформували, а військовослужбовців

* Територія Польщі, що не була включена у 1939 р. безпосередньо в кордони Німеччини.

заарештували. Р. Шухевичу, який перебував у відпустці, вдалося перейти на нелегальне становище.

Такою є історія двох збройних формувань, названих Дружинами українських націоналістів. Оунівці мріяли про національну армію, а довелось спочатку охороняти мости в партизанському краї, а потім сидіти в тюрмі.

Окремо слід зупинитися на питанні про причетність “Нахтігалью” до розстрілів польської та єврейської інтелігенції у Львові 3—4 липня 1941 р. Питання розглядалось на Нюрнберзькому процесі 15 лютого і 30 серпня 1946 р. Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко доповідав про ці події, але не зміг назвати винних поіменно. Член політбюро Соціалістичної єдиної партії Німеччини і професор Берлінського університету А. Норден скористався цим, щоб у 1960 р. звинуватити у злочині західнонімецького міністра Т. Оберлендера, оскільки останній був зв'язковим офіцером “Нахтігалью”. Норден зробив усіх військово-службовців цього батальйону автоматично причетними до злочину. В НДР швидко зібрали потрібні спогади і свідчення, видрукували книгу “Правда про Оберлендера” і заочно засудили міністра до довічного ув'язнення як воєнного злочинця. Однак західнонімецький суд визнав представлені докази непереконливими й виправдав Оберлендера. У 1966 р. прокуратура Гамбургу на прохання уряду ПНР провела нове слідство у справі вбивства польських громадян у Львові 3—4 липня 1941 р. Було встановлено, що злочин здійснили за наказом бригаденфюрера СС Шенгарта. Отже, Оберлендер, якого канцлер К. Аденауер все-таки відправив у відставку, а з ним і батальйон “Нахтігаль”, були реабілітовані.

Рубрика 5-та
**Плани А. Гітлера
щодо України і ОУН**

Послідовники А. Мельника і С. Бандери по-різному поводитися у спілкуванні з чиновниками Третього рейху. Перші були переважно емігрантами середнього і старшого віку, тобто умови їхнього життя, життя їхніх близьких і навіть особиста безпека залежали від цих чиновників. Другі були крайовиками, і тому на своїй землі, навіть в умовах окупації, поводитися себе більш упевнено і незалежно. Ця різниця не абсолютна, але подібне узагальнення є коректним.

Напередодні нападу на СРСР провідники ОУН надіслали керівництву Третього рейху меморандуми. У меморандумі ОУН(М) ставилося питання про утворення Української держави з кордонами від гирла Дунаю на заході до Волги на північному сході і Головного Кавказького хребта на південному сході. Ця держава повинна була дістати такий самий політичний устрій, як Німеччина. Щоб досягти етнічної однорідності держави, яка істотно перевищувала територію УРСР, А. Мельник закликав нацистів здійснити примусове переселення мільйонних мас етнічних українців з Далекого Сходу і Сибіру.

Меморандум С. Бандери був іншого змісту. Маючи в Західній Україні розвинуту підпільну мережу, ОУН(Б) у боротьбі за національну державність покладалася передусім на власні сили. Відносини з Німеччиною вона розглядала як союзицькі. Гітлера попереджали ("застерегаючим тоном", як обурено висловився чиновник з відомства Ріббентропа): німецьких солдат вітатимуть в Україні як визволителів, але ставлення зміниться, якщо національна державність не буде відновлена. Чи не вперше українські націоналісти визнали, що державність радянського зразка була кроком уперед порівняно із становищем українців в Російській імперії. Та це твердження пролунало тільки для того, щоб підкреслити: і такий сурогат державності не влаштовує, потрібний реальний суверенітет. В окремих розділах меморандуму обґрунтовувалися політичні, економічні і військові аспекти утвердження незалежності України. Передчасних питань про кордони ОУН(Б) не ставила, але прагнула довести, що утвердження справді незалежної України — у власних інтересах Німеччини.

А. Гітлер уже встиг створити на той час дві маріонеткові держави — Словаччину і Хорватію. Згадуючи їх у своєму меморандумі, С. Бандера просив не порівнювати з ними Україну. На його думку, Україна мала особливе значення тому, що переважала ці країни за площею і чисельністю населення.

Оцінюючи меморандуми ОУН(М) і ОУН(Б), слід мати на увазі дві обставини, які не потребують додаткової аргументації через свою очевидність. По-перше, керівники Третього рейху вважали, що українські націоналісти не мають політичної ваги і не бажали з ними спілкуватися (меморандуми до Гітлера не потрапили). Певну увагу вони звертали лише на емігрантські кола (наприклад, П. Скоропадського та його оточення), які мали за собою історичне минуле, але не користувалися підтримкою українського населення. По-друге, ми не знаємо, наскільки щирими були лідери українських націоналістів, коли вони запевняли Гітлера у своїй відданості "новому порядку" в Європі. Меморандуми, про які йде мова, були лише декларацією намірів.

Чи існувало реальне співробітництво ОУН з спецслужбами рейху? Безсумнівно, націоналісти висловлювали готовність співробітничати, охоче приймали фінансову і матеріальну допомогу з боку абверу. Але нацисти пропонували співробітництво на індивідуальній основі, тобто службу. Співробітництва на інституційному рівні вони не визнавали.

Чи брали участь українські націоналісти у злочинах, скоєних німецькими службами? Це треба довести, ретельно перевіряючи доказову базу з архівів радянських і східнонімецьких спецслужб. Об'єктивна перевірка звинувачень, висунутих проти Т. Оберлендера і пов'язаних з ним військовослужбовців батальйону "Нахтігаль", виявила бездоказовість цих звинувачень. Українських націоналістів не вдалося зв'язати з конкретними епізодами злочинної діяльності німецьких служб, що розглядалися на Нюрнберзькому процесі.

Чи слід засуджувати українських націоналістів за бажання співробітничати з державою, що була, як визначив Нюрнберзький процес, злочинницькою в самій своїй основі? На це питання треба відповідати в контексті тогочасних подій. До вересня 1939 р. демократичні держави Заходу бажали налагодити таке співробітництво. На їх виправ-

дання слід зауважити, що до 1939 р. Третій рейх ще не здійснив тих злочинів, від яких здригається кожна цивілізована людина.

Радянський Союз теж прагнув співробітництва з Третім рейхом аж до червня 1941 р. і почав воювати з ним не з власної волі, а внаслідок неспровокованого нападу. Звичайно, теплі радянсько-німецькі відносини не виправдовують таких самих відносин ОУН з відомствами Третього рейху. Але слід нагадати тим, хто робить спроби підштовхнути українських націоналістів до провалля Нюрнберга звинуваченнями у співробітництві з націонал-соціалістами, що договір про дружбу і кордон уклали з Німеччиною у вересні 1939 р. керівники СРСР.

Чим була викликана поява меморандумів ОУН? Безсумнівно, надією на співробітництво з Німеччиною. Один з найбільш авторитетних теоретиків націонал-соціалізму, за походженням прибалтійський німець Альфред Розенберг (Гітлер вважав його своїм учителем) доводив, що німці в боротьбі з російським імперіалізмом повинні спиратися на пригноблені Росією народи. Особливо важливим союзником Німеччини він вважав Україну. З власної ініціативи Розенберг спілкувався з діячами української еміграції і запевняв їх, що Німеччина в слушний час надасть допомогу у творенні незалежної України.

У розмовах Розенберга з українськими емігрантами в 1941 р. уламки Радянського Союзу, в усякому разі Україна, виглядали як союзні з Німеччиною держави. Проте нацистські бонзи насправді мали намір роздрібнити СРСР на квазідержави під німецьким управлінням. Для них уже була придумана назва — рейхскомісаріати. Гітлер вважав, що Вільгельм II у 1918 р. помилився, коли після ліквідації УНР погодився утворити на окупованій території гетьманат П. Скоропадського.

На нараді вищих керівників рейху 20 червня 1941 р. Розенберг запропонував поділити європейську частину Радянського Союзу на чотири рейхскомісаріати, з наданням кожному різних зовнішніх форм: протекторат Балтенланд (Прибалтику), національну державу Україна, федеративну державу Кавказ і позбавлену національних окраїн Московію. Україна повинна була зайняти територію в 1,1 млн кв. км з населенням в 60 млн осіб (відлуння цього плану відчутні у меморандумі А. Мельника, який адресувався Гітлеру).

Можна стверджувати, що вожді ОУН напередодні німецького вторгнення знали в загальних рисах плани поділу Радянського Союзу. Не знали вони іншого: після перших великих успіхів у війні Гітлер вирішив негайно розпочати реалізацію своїх маячних задумів про створення Великонімецьчини, тобто про приєднання до Німеччини всіх територій між її східним кордоном і узбережжям Чорного моря. Великонімецьчина у таких кордонах уже накривала собою всю Україну.

16 липня 1941 р. в штаб-квартирі фюрера відбулася нарада керівників Третього рейху, які мали відношення до війни з Радянським Союзом. Серед інших був запрошений рейхсляйтер А. Розенберг, призначений наступного дня на посаду міністра у справах окупованих територій на Сході. На нараді Гітлер заявив, що територіями рейху повинні стати Балтенланд, Генеральне губернаторство, “староавстрійська” Галичина, а також Крим разом із тилом (тобто територією на північ від Криму).

Рейхсфюреру СС Г. Гімлеру Гітлер наказав розробити план "Ост", спрямований на знелюднення територій, що підлягали включенню в кордони Великонімеччини. Уже в липні 1941 р. Гімлер представив рейхсфюреру перший варіант цього плану з двома фазами його реалізації. В другій, розрахованій на 30 років фази передбачалося виселити в Сибір або знищити майже всіх поляків, 75 % білорусів, 65 % українців Галичини і т.п., а всього — від 30 до 45 млн осіб.

Виконуючи зобов'язання перед Польщею, демократичні держави Заходу розпочали у вересні 1939 р. війну з Третім рейхом. Проте оскільки Велика Британія і Франція до наступальної війни не готувалися, то вони виявилися нездатними захистити Польщу, на яку віроломно напав зі сходу й Радянський Союз. У 1940 р. була вщент розгромлена Франція, і Німеччина разом із своїми союзниками-сателітами стала контролювати всю континентальну Європу. Нападом на Радянський Союз 22 червня 1941 р. А. Гітлер "заштовхнув" Й. Сталіна в коаліцію демократичних держав Заходу. Коаліція остаточно оформилася з підписанням 1 січня 1942 р. у Вашингтоні Декларації про війну до переможного кінця. Під цим документом стояв підпис: Об'єднані Нації.

Українські націоналісти вели свою власну війну з компартійно-радянським режимом. Ця їхня війна не мала жодного стосунку до Другої світової. Сподіваючись на допомогу нацистів у боротьбі із своїм лютим ворогом, вони не розуміли, що ставлять справу відродження національної державності у залежність від перемоги Німеччини. Проте Об'єднані Нації, в лавах яких опинився й Радянський Союз, були просто-таки приречені на перемогу у довготривалій війні, тому що мали перевагу в людських і матеріальних ресурсах.

Зі сказаного вище слід зробити два висновки. Перший звучить так: намагання українських націоналістів посилити своє протистояння Радянському Союзу встановленням союзницьких відносин з Німеччиною заштовхувало їх у табір, який воював з Об'єднаними Націями. Інакше кажучи, вони ставали ворогами не тільки Радянського Союзу, але й демократичних країн Заходу. Повторювалася ситуація, яка вже мала місце в новітній українській історії: рятуючись від червоної Росії, Центральна Рада, а слідом за нею гетьман П. Скоропадський поставили свої держави у залежність від кайзерівської Німеччини, внаслідок чого автоматично стали ворогами країн Антанти.

Другий висновок: українські націоналісти домагалися встановлення союзницьких відносин з державою, яка уже таємно виношувала плани германізації їхньої батьківщини. Вони не знали, до яких кордонів прагнула дійти створювана Гітлером Великонімеччина.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк. 3.

² ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. – Мюнхен, 1955; Стецько Я. 30 червня 1941 року. Проголошення відновлення державності України. –Торонто—Лондон, 1967. – С.320.

Р у б р и к а 6-та
Акт 30 червня 1941 р.

30 червня 1941 р. у Львові ОУН(Б) проголосила Акт відновлення Української держави. Сформований Я. Стецьком уряд почав втілювати у життя сценарій державотворення, розроблений напередодні війни у Кракові.

Акт 30 червня 1941 р. мав далеке відлуння, але оцінюється по-різному. В ті дні один з бойовиків ОУН(Б) назвав його “сміховарним державним будівництвом”. В сучасній літературі нерідко підкреслюється його доленосність.

Факти свідчать, що Я. Стецько мав вільні руки тільки ті декілька днів, котрі знадобилися німецькому урядові, щоб помітити подію і зреагувати. Вже 3 липня С. Бандеру викликали в Краків і пояснили йому, що українських союзників Німеччини не існує, а здійснена у Львові акція є з правової точки зору державним злочином. Цей факт дає можливість зробити ряд важливих висновків.

Метою націоналістів було створення на окупованій Німеччиною території України національної держави. Цю мету вони почали реалізовувати явочним порядком, щоб поставити керівників Третього рейху, котрі не бажали з ними спілкуватися, перед доконаним фактом.

Українські націоналісти могли розглядати створювану ними державу як цілком підлеглу Третьому рейху або незалежну і союзну йому. Неясно, як С. Бандера планував зберегти незалежність в умовах німецької окупації, але не в тому суть.

Припустимо, що задекларований 30 червня 1941 року Крайовий уряд Української держави виявився б суто колабораціоністським утворенням на зразок вішістської Франції. Чи можна, виходячи з цього припущення, звинувачувати ОУН в колабораціонізмі?

Українські націоналісти з власної волі могли стати колабораціоністами або могли ними не стати. Все це – зі сфери припущень. Факти свідчать, що вони не стали колабораціоністами з волі Німеччини. Главарі Третього рейху не мали наміру культивувати колабораціонізм у Східній Європі.

Звинувачення націоналістів в колабораціонізмі розбиваються однією короткою тезою: поняття “колабораціонізм” завжди пов’язане із співробітництвом двох сторін – пануючої і підлеглої. Якщо нема однієї з сторін, то нема й колабораціонізму. За німецько-радянським кордоном після 22 червня 1941 р. Берлін не визнавав наявності “підлеглої сторони”. Волею фюрера за ним починався “життєвий простір” німецького народу, який разом з Німеччиною об’єднувався в нове геополітичне поняття – Великонімеччину.

На нараді із сановниками рейху 16 липня 1941 р. А. Гітлер заявив: “Не повинно бути й мови про те, щоб дозволити створення якоїсь військової сили на захід від Уралу, навіть якщо для цього нам треба буде воювати сто років. Усі спадкоємці фюрера повинні знати, що безпека Рейху буде гарантована тільки тоді, коли на захід від Уралу не буде жодної іноземної армії. Німеччина бере на себе захист цього простору від можливої небезпеки. Незмінним повинен залишатися тільки такий принцип: ніколи не дозволяти, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю. Це надзвичайно важливо. Навіть якщо потім нам видасться зручним притягти підкорені іноземні народи до військової допомоги, то це було б помилкою!”

В Акті 30 червня 1941 р. був такий пункт: “Новоповстаюча Українська Держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом вождя Адольфа Гітлера творить

новий лад в Європі і світі та допомагає Українському Народові визволитися з московської окупації”¹.

У деяких післявоєнних зарубіжних виданнях, у тому числі офіційних, процитований пункт сором’язливо викидали геть². Навпаки, в радянській літературі увага завжди загострювалася саме на цьому пункті. Проте до декларативної заяви варто ставитися спокійно.

С. Бандера і Я. Стецько сподівалися, що відновлювана Українська держава зможе “тісно співдіяти” з Німеччиною. Навпаки, для А. Гітлера, як підкреслювалося в його промові 16 липня, територія на схід від Німеччини і на захід від Уралу була простором, а не державою. Фюрер не заперечив Розенбергу, коли той на нараді пропонував: в Україні нам треба буде дозволити певне культурне піклування, підняти історичну свідомість українців, відкрити в Києві університет, розвинути деякий потяг до незалежності (тут явний натяк на недавню подію – Акт 30 червня). Чому фюрер не заперечив, видно з таких його слів: “Мотивація наших дій перед світом повинна бути узгоджена з погляду тактики. Тут ми повинні діяти таким самим чином, як у Норвегії, в Данії, у Голландії і в Бельгії. У цих випадках ми зовсім нічого не казали про нашу мету, і ми будемо досить розумними, щоб не казати цього і в майбутньому. Ми знову підкреслюватимемо, що ми були змушені окупувати якусь територію, щоб встановити там порядок і відновити безпеку”.

Спочатку німецька адміністрація поставилася до “узурпаторів” і “політичних анархістів”, як вона називала українських націоналістів, досить поблажливо. Гестапівський апарат, який відповідав за порядок на окупованій території, не бажав перетворювати найбільш переконаних ворогів радянської влади на власних ворогів. Абвер цінував націоналістів як ефективну агентуру в радянському тилу.

Однак С. Бандера відмовлявся відкликати Акт 30 червня і наполягав на тому, що ОУН є рівноправною стороною на “переговорах”, які проводили з ним німецькі функціонери. “Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії”, — заявив він 21 липня.

Від проголошення Акта 30 червня 1941 р. ОУН(Б) обрала тактику dokonаних фактів. Свого часу така тактика допомогла Ю. Пілсудському відновити Польську державу в кордонах, які включали українські, білоруські і литовські етнічні землі. Але з нацистами тактика dokonаних фактів не спрацювала.

20 серпня 1941 р. було утворено рейхскомісаріат “Україна”. Спроба ОУН(Б) і ОУН(М) організувати місцеве самоуправління на окупованій території, у тому числі за межами Західної України, викликала різко негативну реакцію з боку структур утворюваного рейхскомісаріату. 15 вересня поліція безпеки і СД рейхскомісаріату “Україна” рапортувала в Берлін: “Діяльність західноукраїнської групи Бандери стає все

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр. 5. – Арк. 3.

² ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 рр. – Мюнхен, 1955; Стецько Я. 30 червня 1941 року. Проголошення відновлення державності України. – Торонто—Лондон, 1967. – С.320.

більш шкідливою в інших районах України. Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично жодного сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому”. Цього ж дня всі поліцейські органи рейху (поліція безпеки, СД, гестапо, таємна польова поліція, абвер) провели перші масові арешти членів ОУН(Б) на окупованій території України та в інших країнах. Провідники ОУН опинилися спочатку в тюрмі, а потім у концтаборі Заксенхаузен. 25 листопада німецькі спецслужби поширили секретну інструкцію такого змісту: “незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті “Україна”, мета якого — створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники”.

Рубрика 7-ма

Перехід українських націоналістів на антинімецькі позиції

Щоб тримати під контролем окуповану територію, нацисти озброювали створювані ними з місцевого населення допоміжні формування. Це не порушувало суті гітлерівського принципу: на захід від Уралу ніхто, крім німця, не може носити зброю. Суть принципу полягала в тому, щоб не допустити існування організацій з бойовиками, створюваних не окупаційною адміністрацією, а місцевим населенням.

Українські націоналісти мусили пристосовуватися до ситуації. На нелегальних зустрічах під Львовом у жовтні 1941 р., визначених пізніше як I-а конференція ОУН(Б), М. Лебець, Д. Мирон, Л. Климов, В. Кук та інші керівники опрацювали нову тактику: з німцями в конфлікт не вступати, перейти у підпілля, всебічно використовувати можливості легальної роботи. Першочерговим завданням ставав військовий вишкіл кадрів, що досягалося проникненням націоналістів у підрозділи української допоміжної поліції. Десятки військових вишколів, створених самою ОУН влітку 1941 р., німецька адміністрація закрила.

Стратегічну лінію, проголошену на I-ій конференції ОУН(Б) і розроблену в рішеннях II конференції у квітні 1942 р., можна назвати вицукувальною. Німеччина визнавалася окупантом, однак збройна боротьба з нею не допускалася, оскільки вважалася передчасною. Увага місцевих організацій ОУН, у тому числі у східних областях України, спрямовувалася в бік організаційного зміцнення і поширення впливу на населення.

Опинившись перед необхідністю боротьби на два фронти, керівництво ОУН(Б) почало узгоджувати свою стратегію з ходом Другої світової війни. До кінця 1942 р. воно не сумнівалося у поразці СРСР. II конференція висунула вимогу готуватися до збройної боротьби "в слушний час", коли СРСР буде розбитий, а Німеччина виснажитья внаслідок великих втрат на фронтах і внутрішніх потрясінь. Слово "фронти" у множині було єдиним доказом усвідомлення реальності Другої світової війни. Українські націоналісти ще не замислювалися над тим, як будувати відносини з Об'єднаними Націями.

В документах нацистської поліції безпеки і СД, які кожні два тижні надходили до Берліна із окупованих східних областей, на зламі 1941 і 1942 рр. з'явилася рубрика "Український рух опору". Його складовими частинами німецькі експерти називали ОУН(Б) і ОУН(М), а також загони отамана Т. Боровця-Бульби, котрий пов'язував себе політично з Державним центром УНР. Найбільш активними учасниками руху опору визнавалися бойовики ОУН(Б) і бульбівці. З числа членів ОУН(М) до учасників руху опору можна віднести тільки тих, хто гуртувався навколо О. Ольжича. Голова ПУН А. Мельник та його найближче оточення залишалися фактично на пронимецьких позиціях.

Відповідно до рішень II конференції осередки ОУН(Б) розпочали підготовчі заходи для розгортання власних збройних сил. Ця робота з різним ступенем інтенсивності велася як в Галичині, так і на Волині та в Поліссі, де вже існували збройні підрозділи "Поліської січі" Т. Боровця-Бульби. Зокрема, командири радянських партизанських загонів доповідали Українському штабу партизанського руху (УШПР), що з початку 1942 р. у Рівненській області почали виникати загони націоналістів чисельністю від 50 до 300 бійців. Ці загони, за повідомленнями, займалися в основному вишколом і заготівлею продовольства. Щоб не бути поміченими німцями, вони часто маскувалися під радянських партизанів.

Протинімецька діяльність боївків ОУН навесні і влітку 1942 р. виявлялася переважно в актах пасивного опору і саботажу щодо дій німецької сторони — проти здавання населенням продовольчого "контингенту", вивезення населення в Німеччину на роботи.

Впродовж квітня—травня 1942 р. німці завдали ударів по підпільних структурах ОУН(Б) на Волині—Поліссі. Але націоналісти демонстрували дивовижну здатність відновлювати зруйновані структури і поповнювати свої лави новими людьми. За німецькими оцінками, основні сили ОУН(Б) влітку 1942 р. розміщувалися в двох основних центрах: генеральному комісаріаті "Волинь—Полісся" (крайовий провід ОУН на північно-західних землях на чолі з Д. Клячківським) і на північно-східних українських землях (ПСУЗ) з центром у Києві. Останній після загибелі Д. Мирона очолював А. Сак. Активно виявляв себе Дніпропетровський підпільний центр на чолі з В. Куком.

Хоч провід ОУН(Б) прагнув уникнути збройної боротьби з німецькими окупантами, низовий актив час від часу змушений був давати збройну відсіч брутальним діям окупаційної адміністрації щодо місцевого населення. У жовтні 1942 р. в районі Волині—Полісся активізувалася діяльність великих загонів С. Качинського й І. Перегійняка*, які входили в структури ОУН(Б). Проте німецькі і радянські документи повідомляють переважно про антинімецькі виступи у цьому регіоні радянських партизанів і загонів "Поліської січі" Т. Боровця-Бульби. Останні іноді називали Українською повстанською армією. Але ні за чисельністю, ні за дисципліною вони не відповідали критеріям армійської формації.

* У книзі Л. Шанковського (Історія українського війська, К., 1991. — С.28) цей ватажок названий Іваном. У книзі "Літопис УПА" (Нова серія, т.2, К. — Торонто, 1999. — С.Х) автор вступу О. Вовк називає його Григорієм.

Рубрика 8-ма

Про час утворення УПА

Підпільники і партизани в роки війни датували утворення Української повстанської армії весною 1943 р. В українській емігрантській літературі утвердилася інша дата — осінь 1942 р. Піврічна різниця вимагає пояснень.

Тим, хто боровся, було видніше, коли вони почали боротьбу. Врешті-решт, початок її фіксується багатьма конкретними фактами. Отже, тезу про виникнення УПА навесні 1943 р. слід приймати як аксіому. Пояснень вимагає тільки пересунення цієї дати на півроку раніше, здійснене у повоєнний час.

М. Прокоп і м. Штендера “відсунули” дату утворення УПА без фальшивих доказів, а тільки за допомогою гри назвами. У статті в “Енциклопедії українознавства” вони вказували, що перші загони УПА — “Поліська січ” створив на Поліссі улітку 1941 р. отаман Т. Боровець-Бульба. Виконуючи наказ цивільної німецької адміністрації, отаман розпустив в грудні 1941 р. основну частину загонів, а сам перейшов у підпілля. Потім він створив нову повстанську формуацію — спочатку під цією самою назвою, а згодом як Українську національно-революційну армію (УНРА). Паралельно восени 1942 р. на Поліссі й Волині почали створюватися збройні загони ОУН(Б), які також прийняли назву УПА¹.

У монографії “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” В. Косик присвячує виникненню УПА цілий підрозділ. Він стверджує, і це теж відповідає істині, що восени 1942 р. з’явилися перші значні формування українських бійців-націоналістів під проводом С. Качинського, Г. Перегійняка та ін. Саме ці загони прийняли для себе назву Українська повстанська армія². Отже, В. Косик доповнює гру назвами певним критерієм: переходом від дрібних збройних відділів до великих формувань. Проте перехід тоді тільки розпочався, а великі формування, як зазначають М. Прокоп і м. Штендера, тільки “почали творитися”. Процес завершився навесні 1943 р.

Сказане вище слід доповнити аналізом дискусії, що розгорілася на військовій конференції проводу ОУН(Б) у Львові на початку грудня 1942 р. Конференція висловила суперечливі думки щодо тактики і стратегії повстанського руху в умовах окупації. Зокрема, “урядуючий” провідник М. Лебедь був противником негайного повстання проти окупаційної адміністрації, але визнав необхідність приступити до створення власних збройних сил. Він ще не мав ясної відповіді на головні питання: коли і з ким воювати, за яких умов?

У постанові конференції відзначалося, що німецько-радянську війну “треба використати для широкої роботи по створенню збройних сил ОУН”. Підкреслювалося, що “члени ОУН мають обійняти командні посади в майбутніх військових з’єднаннях”.

¹ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т.9. Париж — Нью-Йорк, 1980. — С.3377.

² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С.276.

На створення збройних сил провід ОУН(Б) йшов під тиском власних низових структур. Все частіше оунівці вимагали від своїх керівників перейти до збройного опору окупантам. Німецькі власті на окупованій території провадили винищувальну політику щодо українського населення. Не рахуватися з цим керівники націоналістів не могли. Незабаром після військової конференції проводу ОУН(Б), в грудні 1942 р. “урядуючий” провідник М. Лебедь розпорядився реорганізувати нечисленні загони. Було взято курс на створення повстанської армії партизанського типу.

У післявоєнні часи провід ОУН(Б) вирішив, що днем народження УПА слід вважати 14 жовтня 1942 р. Обґрунтування цієї дати не виглядає переконливим в світлі наведених фактів. Мотив для ревізії ювілеїв, що відзначалися в УПА під час Другої світової війни, цілком очевидний: 19 листопада 1942 р. Червона армія перейшла у контрнаступ під Сталінградом. Доводячи, що українські націоналісти почали боротьбу з німецькими окупантами раніше, ніж переконалися в кінцевій перемозі Об’єднаних Націй, історики ОУН рятували її репутацію в очах західних демократій.

Насправді повстанський рух впродовж 1942 р., хоч набув яскравої антинімецької спрямованості, не виявлявся в активних формах. Антинімецька діяльність проявлялася переважно в пропаганді. Лейтмотивом поведінки провідників ОУН(Б) була теза: “Коли на Сході ще стоять мільйонні більшовицькі армії, всяка наша збройна акція проти німців була б поміччю Сталіну”.

Р у б р и к а 9-та

Протинімецькі збройні акції УПА

17 — 21 лютого 1943 р. біля Олеська (Львівська обл.) відбулася III конференція ОУН(Б). Рішення з військового питання не збереглося, але свідчення учасників конференції (як і всі наступні події) вказують на те, що ОУН(Б) остаточно визначилася з необхідністю збройного виступу. Проте українські націоналісти ще не визначилися остаточно, проти кого у першу чергу спрямувати зброю. Вони мали перед собою три ворожі сили.

Брутальними і безжальними були дії німецької окупаційної адміністрації. Вона грабувала населення, забирала молодь на примусові роботи в Німеччину, а в разі саботажу спалювала села і знищувала заручників. Населення чекало захисту і не розуміло бездіяльності оунівських боївків.

Починаючи від лютого 1943 р. Український штаб партизанського руху (УШПР) розпочав переміщення в район білорусько-українського Полісся з'єднань сумських і чернігівських партизанів. Незабаром тут зосередилися сили, здатні виконувати оперативно-стратегічні завдання в тилу вермахту.

Нарешті, емігрантський польський уряд почав розбудовувати у Західній Україні і Західній Білорусії збройні структури, щоб після по-

разки Німеччини власними силами відновити територіальну цілісність довоєнної Польщі.

На III конференції висловлювалися різні думки з приводу стратегії боротьби. Крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях М. Степаняк пропонував розгорнути проти німців широке збройне повстання, вигнати окупаційну адміністрацію, створити національний уряд і домогтися його визнання західними союзниками СРСР. Крайовий провідник ОУН на північно-західних українських землях Д. Клячківський і військовий референт проводу ОУН Р. Шухевич вважали, що збройна боротьба повинна спрямовуватися не проти німців, котрі вже зазнають поразок на фронтах світової війни, а проти червоних партизанів і поляків. На їхню думку, боротьба проти німців повинна була носити характер самооборони народу.

Незважаючи на невизначеність стратегічної лінії, боротьба з окупантами стала фактом. Ще 7 лютого 1943 р. сотня І. Перегійняка напала на бараки німецької поліції у містечку Володимирець (Рівненська обл.). Виконуючи наказ проводу ОУН(Б), в середині березня українська поліція (шуцмани) покинула казарми і зі зброєю відійшла в лісові масиви.

Провід ОУН(Б) швидкими темпами розбудовував УПА, включаючи до її складу (переважно силою) загони Т. Боровця-Бульби і ОУН(М). Була створена Головна команда УПА, керівництво якою здійснював військовий референт проводу ОУН на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) В. Івахів. Після його загибелі в бою з німцями 13 травня 1943 р. головним командиром УПА став крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський.

Головній команді не вдалося перетворити повстанську армію в регулярну збройну силу. Не маючи важкої зброї, повстанці не могли провадити відкриті бої і застосовували переважно партизанську тактику. Чисельність УПА досягла максимуму в 1944 р. (до 30 тис. бійців). І раніше, і пізніше вона була істотно меншою. Однак сила УПА корінилася не в чисельності. Вона спиралася на народну підтримку і на розгалужену, глибоко законспіровану організаційну мережу ОУН(Б).

У травні 1943 р. до керівництва головним проводом ОУН(Б) приїшов Роман Шухевич. Він підготував проведення в серпні 1943 р. III надзвичайного великого збору ОУН(Б), що відбувся в Тернопільській області. Збір висунув гасло "боротьби проти імперіалізмів Берліна і Москви". Була відкинута пропозиція М. Степаняка зосередитися на боротьбі з німецькими окупантами, оскільки це послаблювало "можливості організованої революційної боротьби у новій дійсності", тобто після приходу в край радянських військ. Головним ворогом націоналістів був визнаний Радянський Союз.

Подібної стратегії дотримувалися й польські військово-політичні кола. Після нападу Німеччини на СРСР головне командування "Союзу збройної боротьби" (від 1942 р. — Армія Крайова) видало наказ, за яким всі поляки на окупованих територіях зобов'язувалися дотримуватися нейтралітету стосовно обох воюючих сторін, не допомагати жодній з них, "стояти зі зброєю при нозі". У січні 1943 р. начальник ЦШПР П. Пономаренко інформував Й. Сталіна, що польський еміграційний уряд з огляду на неминучість розгрому союзниками Німеччини

не збирається витратити свої людські резерви на боротьбу з німцями і робив висновок: “польські сили зберігаються і організуються значною мірою проти Радянського Союзу”.

Аналогічної позиції дотримувався й керівник сербських націоналістів Д. Михайлович: він уникав збройної боротьби з італійськими і німецькими окупаційними військами, щоб зберегти сили для боротьби з хорватами і партизанами Й. Броз Тіто. Вождь китайських комуністів Мао Цзедун теж уникав відкритих боїв з японцями, щоб заощадити сили і ресурси для боротьби з військами націоналістів під командуванням Чан Кайші.

Починаючи з весни 1943 р., загоны УПА почали планомірно опанувати північно-західний регіон України. В рейхскомісаріаті “Україна” виникли націоналістичні і комуністичні партизанські краї і зони. У німецьких зведеннях вони характеризувалися як “заражені бандами райони”.

Партизанська тактика, якої дотримувалися комуністи і націоналісти, мала різне концептуальне походження, а звідси й різні завдання. Керівництво СРСР розглядало бойові дії партизанів в тилу німецьких військ як форму допомоги Червоній армії, цілком підпорядковану подіям на фронті. Головним завданням партизанів вважалися диверсії на комунікаціях і удари по військових об’єктах окупантів, які працювали на потреби фронту.

Для націоналістів партизанська боротьба була формою збройної самооборони українського населення на окупованій території. Метою її був захист заплілля, нагромадження сил і ресурсів для підготовки збройного повстання в слушний час, тобто після виснаження вермахту і Червоної армії у взаємній боротьбі. Тому поза увагою українських повстанців, як правило, залишалися залізниці, військові комендатури, штаби, місця зосередження і базування бойової техніки. 24 квітня 1943 р. командир партизанського з’єднання І. Шитов доповідав Українському штабу партизанського руху: “Диверсійною діяльністю націоналісти не займаються, в бій з німцями вступають тільки там, де німці знущуються з українського населення, і коли німці нападають на них”.

Керівництву УПА вдалося істотно ускладнити бойову діяльність радянських партизанів у багатьох районах Волині і Полісся, перешкодити їм в диверсіях. Причина “захисту” німецьких комунікацій була очевидною: кожна диверсія оберталася трагедією для навколишнього населення: німецькі карателі здійснювали “відплатні акції”: спалювали села і нищили їх мешканців.

Влітку 1943 р. в генеральному комісаріаті “Волинь — Поділля” німці провели проти повстанців масштабні операції з використанням танків і літаків. Безрезультатність операцій змусила окупаційну адміністрацію повторити їх восени. Однак і цього разу вона не змогла ліквідувати діючу в німецькому тилу повстанську армію. Тоді німці розгорнули широку пропагандистську кампанію, звинувачуючи повстанців у сприянні більшовикам. Звертаючись до українського населення 15 грудня 1943 р., губернатор Галичини О. Вехтер звинуватив повстанців у тому, що вони стали союзниками більшовиків і зрадниками свого народу.

Керівництво ОУН(Б) заборонило командирам загонів УПА і тереновим провідникам ОУН вступати в контакт з окупантами, бо “мости

на дорозі до переговорів з німцями попалені”. У відповідь на пропозиції пропонувалося завертати німців “до переговорів з провідником С. Бандерою, який ув’язнений в Берліні”.

Тим не менш, зимою 1943 — 1944 рр. керівництво ОУН і УПА взяло курс на фактичне уникнення боїв з німцями. Це пояснювалося наближенням лінії фронту.

Впродовж березня — липня 1944 р. у Тернополі і Львові відбувся ряд зустрічей уповноважених поліції безпеки і СД дистрикту “Галичина” з довіреною особою проводу ОУН(Б) — греко-католицьким священником І. Гриньохом. Однак ці переговори мали характер виявлення намірів і закінчилися безрезультатно.

Восени 1943 р. у середовищі головного командування УПА виникла ідея створення представницького органу, покликаного здійснювати політичне керівництво визвольною боротьбою в Україні. Після проведення великої підготовчої роботи у першій половині липня 1944 р. неподалік від Самбора на території, захищеній УПА, відбувся установчий великий збір Української головної визвольної ради. Головою президії УГВР став К. Осмак, членами президії — І. Вовчук, І. Гриньох, В. Мудрий. Головою уряду — Генерального секретаріату УГВР став Р. Шухевич, його членами — Р. Волошин, М. Лебець та ін. УПА була формально підпорядкована УГВР. Представники ОУН(М) відмовилися увійти в УГВР, оскільки ОУН(Б) зберігала фактичний контроль над повстанською армією.

На установчому великому зборі УГВР обговорювалося питання про ставлення до Німеччини. Загальна думка зводилася до того, що “політично зв’язуватися сьогодні з Німеччиною неможливо”.

Наказом від 22 серпня 1944 р. по групі УПА “Захід—Карпати” протинімецький фронт ОУН і УПА остаточно згортався. В наказі зазначалося, що “німці з опущенням української території перестають бути для нас окупантом і головним ворогом”. Внаслідок цього наказувалося “оминати усякі зударі як з німцями, так і з мадьярами”.

Протинімецькі збройні акції УПА, які тривали від початку 1943 р. до середини 1944 р., не мали стратегічного значення і не впливали на хід боротьби між Німеччиною і Радянським Союзом. Вони лише обмежували діяльність німецької окупаційної адміністрації стосовно економічної експлуатації території Волині—Полісся, де знаходилася матеріальна база українського визвольного руху.

Рубрика 10-та
**Ставлення ОУН(Б)
до дивізії СС “Галичина”**

Дивізія СС “Галичина” не входить в окреслений у рубриці 1-ій предмет дослідження. Вона не має прямого стосунку до ОУН і УПА, хоча окремі бойовики ОУН і військовослужбовці УПА служили в ній, а деякі дивізійники дезертирували і опинилися у підрозділах УПА. Чудово розуміючи принципову відмінність між німецьким військовим формуванням і українськими повстанськими частинами на окупованій німцями

території, опоненти українських націоналістів часто об’єднують ці формування в єдине ціле, щоб обтяжити ветеранів УПА есесівським минулим. Тому є доцільним висвітлити питання про ставлення ОУН(Б) до дивізії СС “Галичина”.

Щоб послабити опір населення на окупованих територіях, німецька адміністрація ставила у привілейоване становище одні народи стосовно інших. В генеральному комісаріаті “Волинь—Поділля” вона протегувала полякам, а у приєднаному до Генерального губернаторства дистрикті Галичина — українцям.

Зокрема, у Кракові широкими неполітичними правами був наділений Український центральний комітет на чолі з В. Кубійовичем. ОУН(Б) спромоглася створити в українській частині Галичини лише нечисленні збройні відділи, які з тактичних міркувань не увійшли в УПА, а були виділені в іншу військову формуцію — Українську народну самооборону (УНС).

Після поразки під Сталінградом губернатор Галичини О. Вехтер змусив Кубійовича виступити формальним ініціатором своєї власної (О. Вехтера) ідеї про створення в збройних силах Третього рейху українського з’єднання. Створювати військові формуції в рамках вермахту забороняв закон. Вехтер звернувся з відповідним проханням до рейхсфюрера СС Г. Гімmlера, оскільки в рамках СС існувала мережа національних формувань народів окупованої Європи. Той підтримав прохання губернатора, і 28 квітня 1943 р. було оголошено про формування стрілецької (гренадерської) дивізії СС “Галичина”.

Погоджуючись на формування есесівської дивізії внаслідок своєї залежності від нацистської адміністрації, емігрантська інтелігенція виправдовувалася тим, що дивізія “послужить українській справі”. Переконуючи молодь добровільно вступати в дивізію, деякі агітатори навіть зловісну аббревіатуру СС подавали як зашифроване “січове стрілецтво”. Але дивізія була типовим колабораціоністським формуванням, до створення якого гітлерівці приступили вже тоді, коли визначилася поразка Німеччини у світовій війні. Безсумнівно, що ця дивізія вкрай негативно вплинула на “українську справу”.

У передовій статті “Довкола СС стрілецької дивізії Галичина”, надрукованій в органі галицького крайового проводу ОУН(Б) “Бюлетень” наприкінці 1943 р., підкреслювалося: “Необчислимі шкоди може принести нам ця т.зв. галицька дивізія на міжнародному форумі. По наших батьках ми одержали у спадщину марку германофілів. Треба було покласти багато трудів і жертв, зокрема протягом двох останніх років, щоб здобути для українства опінію суверенного політичного чинника. Це нам частково вдалося”¹.

Західні союзники не видали військовослужбовців дивізії СС “Галичина” Сталіну з формальних причин: вони були громадянами не Радянського Союзу, а Другої Речіпосполитої. Але у повоєнні часи на Заході “бойовий шлях” дивізії ретельно перевірили на предмет встановлення за нею воєнних злочинів. Після перевірки військовослужбовцям дозволили проживання в США.

¹ Цит. за кн.: Прокоп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1993. — С.57 — 58.

Слід додати, що дивізія СС “Галичина” з порядковим № 14 у військах *Waffen — SS* нічим не нагадувала елітні есесівські частини, які формувалися з фанатично відданих нацистській доктрині німців і заплямували себе воєнними злочинами. Вона нічим не відрізнялася від інших дивізій СС, укомплектованих уродженцями окупованих гітлерівською Німеччиною країн. Історія дивізії СС “Галичина” висвітлена у багатьох книгах, тоді як про існування двох російських дивізій СС (порядкові номери 29 і 30) мало кому відомо.

Рубрика 11-та

Українсько-польське протистояння

Українсько-польські відносини впродовж віків склалися нелегко, часом — трагічно. Мабуть, найбільш трагічною сторінкою в цих відносинах є збройне протистояння української і польської підпільно-партизанських формацій — УПА і Армії Крайової.

Під тиском британського прем'єр-міністра В. Черчилля глава польського емігрантського уряду В. Сікорський 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз з СРСР у війні. Угода проголошувала недійсними радянсько-німецькі договори 1939 р. Однак кожна зі сторін вважала західноукраїнські та західнобілоруські землі своїми. Становище ще більше ускладнювалося тим, що населення Західної України боронило свою землю від поляків з 1918 р. і відчувало жах при згадках про короткочасну, але криваву радянізацію 1939–1941 рр. Його захисною реакцією на зовнішнє втручання стало утворення праворадикальної військово-політичної формації — Організації українських націоналістів. ОУН боролася з державами, тобто мала перед собою незрівнянно сильніших, ніж вона сама, противників. Але вона була сильна підтримкою народу і після чергового погрому негайно самовідтворювалася. У народі завжди знаходилися люди, здатні відмовитися від особистого життя і присвятити себе високій меті — боротьбі за Українську самостійну соборну державу.

Документація українських і польських підпільних організацій на територіях з національно неоднорідним населенням свідчить про те, що ситуація в тилу вермахту стала вкрай напруженою. Як українське, так і польське населення відчували на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званий контингент) і каральні експедиції по селах у випадку несплати контингенту, різного роду примусові роботи, вуличні облави на людей, призначених на роль оstarбайтерів, голод у зв'язку з відсутністю роботи або через мізерну заробітну плату. Кожний в такій ситуації намагався вижити.

Переважаюча більшість інтелігенції як українського, так і польського походження співпрацювала з окупантами. Серед солтисів, війтів і бургомістрів багато було таких, хто працював за завданням своїх патріотичних організацій: намагався спрямовувати німецьку владу на захист співвітчизників і сіяти недовіру до “чужинців”. Не можна недооцінювати й ролі нацистів у розпалюванні взаємної ненависті між

українцями і поляками на територіях з національно неоднорідним населенням. До кожного з народів окупаційна адміністрація застосовувала окрему тактику. Чим більшу загрозу вона відчувала з боку автономного населення того чи іншого регіону, тим суворіше до нього ставилася.

В умовах існуючого міжнаціонального напруження відповідальність за злочинні дії функціонерів окупаційної адміністрації пересічний українець або поляк здебільшого покладав не на німецьких окупантів, а на національну громаду, з якої походили ці функціонери. Одна з польських підпільних газет дуже точно тоді зауважила: “Пересічний поляк у Львові спостерігав за тим, як “працює” українська поліція, виконуючи німецькі розпорядження, і в ньому зростала ненависть до українців. Той самий поляк, коли б мешкав у Варшаві і бачив, що виробляє польська поліція, котру вже ніхто не називав польською, а лише “гранатовою”^{*}, то навряд чи б в нього з’явилася та сама ненависть до своїх співвітчизників, хоча ті останні на неї цілком заслуговували”.

Напруженням у стосунках українців з поляками, які здебільшого жили на Волині впродовж багатьох поколінь, скористалися німецькі окупанти. Коли німці дізналися про те, що українська допоміжна поліція виявилася однією з форм конспіративної мережі ОУН(Б), вони почали її роззброювати. Власне, цим була ініційована масова втеча поліцаїв в ліси, де формувалася УПА. Окупаційна адміністрація замінювала всіх українців у допоміжній поліції поляками, що одразу відчуло на собі українське населення Волині. Разом з тим це дало привід крайовому проводу ОУН(Б) на північно-західних українських землях покласти всю відповідальність за загострення міжнаціональних відносин на поляків. У відозві-ультиматумі до польського населення від 18 травня 1943 р. Д. Клячківський писав: “У теперішній час наша адміністрація полишила свої пости, щоб німці не мали доступу до наших сіл і не могли б нас нищити, як це було досі. Ви першими добровільно зголосилися зайняти її місце і допомагаєте німцям проводити їхню бандитську роботу. Зараз ви є сліпим знаряддям в німецьких руках, яке спрямоване проти нас. Але пам’ятайте, якщо польська громадськість не вплине на тих, котрі пішли в адміністрацію, поліцію та інші установи з тим, щоб вони їх полишили, то гнів українського народу виллється на тих поляків, які мешкають на українських землях. Кожне наше спалене село, кожна наша жертва, що будуть з вашої вини, відіб’ються на вас”.

Поляки не пішли з німецької служби. Навпаки, вони всілякими шляхами старалися закріпитися на ній. Ця служба була плацдармом, за наявності якого вони змогли б зберегти свій вплив у Західній Україні після розгрому гітлерівської Німеччини. Була й суто побутова причина. Наміри поляків або українців знайти у складних воєнних умовах хоч яку-небудь роботу, у тому числі в окупаційних адміністративних органах, якщо вона не пов’язувалася з каральними діями проти місцевого населення, свідчили тільки про прагнення людей вижити і допомогти у цьому своїм співвітчизникам.

^{*} Назва походить від кольору мундиру.

Напруженістю між поляками та українцями скористалися й радянські партизани. Восени 1942 — навесні 1943 рр. в регіоні з'явилися партизанські з'єднання під командуванням С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, пізніше — диверсійно-розвідувальний загін полковника НКВС Д. Медведєва. Як вказував уже покійний польський історик Р. Тожецький, вони мобілізували в свої загони не менше 5 тис. бійців з числа місцевих поляків¹.

В часи Польської Народної Республіки будь-яка інформація про трагічний польсько-український конфлікт, що мав місце в 1943 — 1944 рр., не пропускала цензурою. Тільки з кінця 80-х рр. з ініціативи ветеранів 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової почалися опитування постраждалого цивільного населення. В радянській історіографії волинська трагедія 1943 р. теж була забороненою темою. Фундаментальні дослідження цієї “білої плями” розгорнулися тільки у 1997 р. в рамках робочої групи істориків при Урядовій комісії з проблеми ОУН-УПА.

Волинські події почалися у квітні 1943 р. Частини Першої групи УПА під командуванням Дубового (І. Литвинчука) 21—22 квітня винищили жителів польського села Іванова Долина Костопільського району Рівненської області. У травні ці самі частини здійснили ще шість акцій проти поляків. У звітах вказувалося, що були ліквідовані польські колонії, які співпрацювали з більшовиками і німцями.

Звіти керівників підрозділів УПА перегукуються зі звітами командирів радянських партизанських загонів, які були безпосередніми свідками цієї трагедії. В донесенні секретаря Рівненського підпільного обкому КП(б)У В. Бегми до УШПР від 11 квітня 1943 р. підкреслювалося: “Націоналісти проводять масовий терор проти польського населення. В селах райцентрів Степань, Деражне, Рафалівка, Клевань бульбівці не вбивають, а вирізають поголовно старих і малих та цілком спалюють польські поселення”.

Польські збройні сили у складі німецької допоміжної поліції на цій території були явно слабші, ніж частини УПА, які діяли синхронно з силами самооборони українських сіл. Але й вони не сиділи склавши руки. В радіограмах з радянських партизанських загонів, що надходили до ЦК КП(б)У, сповіщалося, що у травні—червні 1943 р. польська допоміжна поліція спільно з німцями знищила майже чверть українського населення Людвипольського району на Рівненщині, включаючи людей похилого віку, жінок і дітей.

У липні 1943 р. у відозвах ОУН(Б) до польського населення перед кожним польським селом була поставлена вимога, щоб його мешканці “за 48 годин вибралися за Буг або Сян — інакше смерть!”. Польське підпілля видало наказ: “Сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь”. 11 липня відбулися скоординовані напади загонів ОУН(Б), одночасно на 167 польських поселень. У масових винищувальних акціях брали участь цивільні з косами і сокирами. Викликана війною бруталізація

¹ Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny Pwiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — S. 234; Тожецький Р. Поляки і українці. Українська справа під час Другої світової війни на терені Другої Речіпосполитої. — Варшава, 1993. — С.234.

населення накладалася на побутову ворожість, одвічні суперечки за межу.

Скільки б сьогодні окремі дослідники не говорили про втручання німців або радянських партизанів в польсько-українську ворожнечу, намагаючись інколи навіть цілковито на них перекинути відповідальність за міжнаціональний конфлікт в роки війни, слід стверджувати, що не вони все-таки відіграли в конфлікті ключову роль. Криваве протистояння було детерміноване польським і українським шовінізмом, обопільним екстремізмом, що знецінював людське життя, виправдовуючи все патріотичними гаслами. І тут не може бути виправдання жодній стороні.

У радянських документах відповідальність за волинську трагедію покладалася на “бульбівців”, а у спогадах політичних противників ОУН(Б) — на “рубанівців”, тобто прихильників “урядуючого” провідника М. Лебедя (Максима Рубана). В матеріалах Делегатури польського уряду за 1943 р., коли йшлося про антипольські акції на Волині, фігурувала, як правило, не ОУН(Б) і навіть не УПА, а “волинська ОУН”. За цією назвою стоїть провідник ОУН(Б) на Волині і командувач УПА Д. Клячківський. Саме цей видатний діяч українського повстанського руху доклав тоді найбільше зусиль до організації не тільки антинімецької і антирадянської, але й антипольської боротьби.

Вчені діаспори теж вважали, що в історії ОУН(Б) і УПА волинська трагедія — це важка темна пляма. Її не можна було ні виправдати, ні пояснити. Разом з тим не можна було й звинуватити Д. Клячківського, не звинувачуючи при цьому весь український повстанський рух. Цю трагедію можна було лише замовчати. Мабуть, не випадково в “Енциклопедії українознавства”, де подаються короткі біографії діячів навіть зовсім невеликого масштабу, не знайшлося місце для Д. Клячківського (Клима Савура). Мабуть, не випадково цей непересічний діяч у листопаді 1943 р. під пристойним і переконливим приводом був позбавлений посади головнокомандувача УПА. В українському повстанському русі політичне і військове лідерство зосередилося в руках Романа Шухевича (Тараса Чупринки).

Восени 1943 р. по всій території Генерального губернаторства, за винятком дистрикту “Галичина”, почалися винищувальні дії польського підпілля, спрямовані проти німецьких колоністів і українців. Вони були ініційовані наказом головного коменданта Армії Крайової генерала Т. Коморовського (псевдонім — Бур) від 4 серпня 1943 р. про початок загальної “відплатної акції” за участь українців у німецьких пацифікаціях. На території Хрубешувського і Томашівського повітів було спалено до червня 1944 р. близько півтори сотні українських сіл, в яких мешкало до 15 тис. осіб.

В основі українсько-польського конфлікту воєнного часу корінився один чинник — земля. І ця боротьба нерідко набувала кривавого характеру тому, що йшлося не про визначення державної приналежності регіону, а про користування конкретною ділянкою землі, яка годувала.

У кожного з мешканців Волині була своя правда: у тих, хто тут жив завжди, у тих, чії предки прийшли з Польщі у XVI ст., і навіть у тих, кому Польська держава за безперечні заслуги дала ділянку землі, щоб

підтримати і розвинути “польськість кресів”. Соціальні фактори конфлікту були не менш вибуховими, ніж релігійні і національні. Але не слід забувати, що соціальна напруженість штучно створювалася відповідною національною політикою всіх урядів Другої Речіпосполитої. Не слід забувати також, що переслідування українців за релігійною ознакою на “східних кресах” здійснювалися не тільки екстремістськими елементами, а й місцевою адміністрацією при бездіяльності або й потуранні центрального уряду довоєнної Польщі.

У квітні 2002 р. авторитетний польський журнал “Вензь” (WiGy, 2002, № 4 (522), S.23) влаштував “круглий стіл”, присвячений польсько-українським відносинам під час Другої світової війни. Журналіст А. Талага у своєму виступі підкреслив: “Під час Другої світової війни дійшло, безсумнівно, до війни двох народних стихій, представлених різними силами. На польській стороні це була “підземна” армія — АК, на українській — лісова УПА. В рамках цієї війни двох стихій кожна сторона чинила військові злочини. Чинила їх АК на Хрубешувщині, чинила їх ОУН обох фракцій — бандерівської і мельниківської, чинила їх дивізія СС “Галичина”, не кажучи вже про польську і українську поліції, які служили німцям. Здається мені, що на Волині, в рамках цієї війни двох етносів, дійшло до народовбивства, відповідальність за яке несе бандерівська ОУН. Навпаки, в інших випадках особливо на Хрубешувщині, це була звичайна війна двох партизанських армій, під час якої обидві сторони чинили вбивства”.

Цитата наводить, щоб проілюструвати перехід у невеликому за обсягом тексті від суто наукового, тобто тверезого і зваженого підходу в оцінці загальновідомих фактів до підходу, який ґрунтується на емоціях.

В аналізі українсько-польського протистояння ми приділили особливу увагу волинській трагедії, тому що вона після багатьох десятиліть замовчування тепер знаходиться в центрі уваги як польських дослідників, так і міжнародної громадськості. Проте не варто виокремлювати Волинь з регіону, на якому розгортався українсько-польський конфлікт. Під час волинських подій особливо постраждали поляки. Адже у цьому регіоні поляки були етнічною меншиною. В інших регіонах, і передусім — на Холмщині, більше постраждали українці. Відповідальність за вбивства несе керівництво тих політичних сил, які протистояли одна одній, тому що прагнули відродити власну національну державу з включенням до неї території спільного проживання українців та поляків (безвідносно до того, хто являв собою етнічну меншину — поляки або українці). Безпосередньо на території сторонами конфлікту були поляки, представлені силами самооборони (пізніше до них приєдналися й тим самим розконспірувалися загони Армії Крайової), а також українці, представлені ворогуючими між собою силами — ОУН(Б), ОУН(М), загонами Т. Боровця-Бульби. Німецька адміністрація і радянські партизани у цьому конфлікті були здебільшого спостерігачами (хоча військовослужбовці дивізії СС “Галичина”, яка має розглядатися як німецька, а не українська сторона, теж втручалися в цей конфлікт).

Під час виступу на згаданому вище “круглому столі” редактор журналу “Вензь” проф. А. Фрішке додав свої зауваження відносно сторін

українсько-польського конфлікту. Вони мусять бути серйозно розглянуті при оцінці подій. «Коли кажемо про “польську сторону”, то вона, так само як українська, дуже різношарова. Коли, наприклад, маємо справу з акціями, які є наслідками наказів головного командування або Волинського округу АК, то це справді польська сторона. Але маємо також справу з рядом інших дій, коли рішення робилися на локальному щаблі, приймали їх керівники якихось підрозділів. Рішення приймали законспіровані органи, і часто не відомо до кінця, хто приймав те або інше рішення».

Підбиваючи підсумки дослідження волинської трагедії як головного пункту в українсько-польських відносинах воєнної доби, проф. Ігор Ільюшин ставить таке питання: чи мав право Клячківський, займаючи найвище становище у крайовому проводі ОУН, пред'являти польському населенню згаданий вище ультиматум? Його відповідь незаперечна: “На нашу думку, відповідальність, яка була покладена на всю місцеву польську людність за службу її окремих представників в допоміжній поліції (шуцмансшафтах) об'єктивно була подібною до тої, що приписувалася в СРСР прибалтам, татарам, калмикам, чеченцям та іншим народам, які звинувачувалися в масовій колаборації з німцями”¹.

¹ Ільюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К., 2000. — С. 66—67.

Р у б р и к а 12-та

Протистояння українських націоналістів і органів радянської влади в роки війни

Коли ламаються списи навколо питання, чи визнавати УПА воюючою стороною в Другій світовій війні, то забувається основне: гітлерівський режим, так само як будь-який інший, не міг дозволити існування в своєму затиλλі неконтрольованої ним збройної сили. З утворенням повстанської армії українські повстанці ставали воюючою стороною незалежно від свого бажання воювати з Німеччиною.

Слід визнати, що щодо цього питання існує усталена традиція, яка може навіть не усвідомлюватися опонентами: воюючою визнається тільки та сторона, яка воювала на боці Об'єднаних Націй. Тому поставимо питання в іншій формі: чи може військово-політична сила, яка воювала одночасно з державами Осі і Радянським Союзом, розглядатися як воююча сторона в Другій світовій війні? Тут ми виходимо зі світу фактів і входимо в світ припущень, де все залежить від точки зору. Цілком можливою є позиція, коли точку відліку становлять не Об'єднані Нації як сукупність, а Радянський Союз — країна, яка внесла найбільший вклад в розгром держав Осі. Дотримуючись такого погляду, ми не побачимо напівтонів і відповімо на поставлене питання негативно.

Для тих, хто ототожнює Другу світову війну з Великою Вітчизняною, ОУН(Б) і УПА не є її учасниками. Та й самі оунівці були б здивовані, якби їх назвали учасниками Великої Вітчизняної війни. Але кри-

терії ставлення до Радянського Союзу не може застосовуватися при визначенні певної військово-політичної сили учасником війни з гітлерівською Німеччиною.

Факти стверджують, що вороже ставлення ОУН і УПА до Радянського Союзу (точніше — до сталінського Радянського Союзу) заважало їм брати активну участь у боротьбі з німецькими окупантами. Якби не існувало радянського чинника у війні, українські націоналісти воювали б з гітлерівською Німеччиною активніше. Жажлива окупаційна політика гітлерівців давала всі підстави для активної боротьби. Але націоналісти пам'ятали, що після Гітлера матимуть справу зі Сталіним.

Коли виникла УПА, радянські партизани почали запитувати своїх керівників в ЦК КП(б)У і УШПР, як до неї поставитися. 23 березня 1943 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов надіслав на ім'я С. Ковпака і С. Руднева лист, в якому виклав офіційну точку зору. Треба виходити з того, писав він, що “керівники українських буржуазних націоналістів — це німецькі агенти”. Далі він роз'яснював: “певна частина рядових учасників в цих загонах палко бажає боротися з німецькими окупантами, але вони обдурені буржуазними націоналістами”. Виходячи з “класового” аналізу, Хрущов рекомендував: не вступати в контакт з цими загонами; не виступати збройно, якщо вони самі не нападуть; пам'ятати, що “головним і основним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання німецьких окупантів з нашої території”.

З наведеної рекомендації можна зробити висновок, що М. Хрущов усвідомлював невідворотність перетворення УПА на учасника бойових дій проти окупаційної адміністрації. Керуючись головним для нього завданням, він радив не чіпати націоналістів: хай воюють з німцями, воювати доведеться, тому що німці не потерплять чужих збройних формувань у власному тилу.

Бійці УПА для М. Хрущова і його команди не були звичайними воюючими — такими, як солдати вермахту. Вони вважалися зрадниками, для покарання яких був потрібний особливий рахунок. Такий, наприклад, як продиктований начальником УШПР Т. Строчаком командиром партизанського з'єднання О. Сабурову 22 квітня 1943 р.: “Дії загону ім. 24-ї річниці Червоної армії по знищенню націоналістів схвалюю. В кожному випадку їх нападу — жорстоко карати. Листівками попередити, що за одного партизана буде знищено 15 оунівців та їх німецьких хазяїв”.

Після проходження фронту основним засобом боротьби сталінської держави з національно-визвольним рухом стали мобілізації місцевого населення в Червону армію. Секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма запропонував М. Хрущову “здійснити поголовну мобілізацію чоловіків від 17 до 50 років життя в області й відправити подалі в тил східних областей, де їх розсортувати: частину до армії, а частину — в робочі батальйони”. Ідея була прийнята і реалізована Хрущовим і Сталіним. Мобілізаційна політика у Західній Україні набула особливого підтексту: поряд з поповненням Збройних сил ставилося завдання позбавити такої можливості УПА, тобто підірвати ресурсну базу національно-визвольного руху.

Первинна ідея В. Бегми була “вдосконалена”. Польові воєнкомати вже напрацювали великий досвід мобілізації населення у східних об-

ластях України. Замість того, щоб відправляти мобілізованих “подалі в тил”, їх нерідко кидали в бій — ще не навчених, погано озброєних, іноді — навіть не обмундированих. Звідси — загальновідома жаклива різниця у бойових втратах між вермахтом і Червоною армією.

Націоналісти зрозуміли небезпеку і постаралися довести її до відома всіх, хто підлягав за віком мобілізації. В одній з підпільних листівок, датованій 30 березня 1944 р., наголошувалося: “Московський імперіалізм хоче загнуждати наших українців мобілізацією. А потім, маючи нас в руках, кинути в карних загонах на першу лінію, на гарматне м’ясо, або морити голодом в таборах праці”. Листівка закликала брати до рук зброю і боротися в лавах УПА.

На початку 1945 р. НКВС УРСР провів в сільській місцевості західних областей облік населення віком від 15 років. Відповідною інструкцією рекомендувалося: “точно встановити, де знаходиться той чи інший громадянин чи громадянка. Родичів тих осіб, точне місцезнаходження яких не буде встановлене, попередити під розписку: якщо ці особи не з’являться до органів радянської влади, вони вважатимуться учасниками банд і до їх родичів будуть ужиті репресії, включно до арешту й виселення”.

Ця акція виявилася ефективною. До 21 лютого 1945 р. в Тернопільській області було зареєстровано 486 тис. родин. Виявилось, що 1267 громадян перебувало на нелегальному становищі. 872 родини, з яких походили нелегали, були виселені у віддалені регіони СРСР.

Використовуючи передвоєнний досвід радянзації західних областей, керівники ОУН(Б) попереджали, що співчуваючі визвольному руху можуть влаштуватися на роботу в радянських органах, але не повинні йти в НКВС. Повідомлялося, що відділи НКВС взяли на озброєння тактику маскування під відділи УПА, які шукали зв’язку із справжніми повстанськими підрозділами і таким способом виявляли їх. Єдиною можливою “грою” з більшовицькими силовими структурами і спецслужбами визнавалася “гра кулеметів”.

Для такої тактики були вагомими підстави: зокрема, перший заступник наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Т. Строкач уже в 1944 р. поставив на потік використання в оперативних цілях полонених учасників повстанського руху. Наприклад, у листопаді 1944 р. потрапив в полон командир куреня УПА на Волині П. Власюк. Він погодився на співпрацю з НКВС, був належним чином скомпрометований і очолив спецгрупу, яка діяла під маскою УПА і підступно вбивала людей з підпілля.

Коли лінія фронту відсунулася від західних кордонів, поповнення УПА боеприпасами та зброєю перетворилося на майже нерозв’язну проблему: атакувати армійські склади й ешелони через їх посилену охорону повстанці не могли, а у відділах НКВС і НКДБ зброї було небагато. За цих умов відділи УПА і боївки ОУН(Б) активізували контакти з підрозділами вермахту. Як і раніше, військове спорядження і зброя обмінювалися на розвідувальні дані. Але в обміні сталися якісні зміни. Коли УПА перебувала в їхньому тилу, німці постачали озброєння в помірних кількостях. Коли УПА опинилася в радянському тилу, вони виявили готовність давати зброю в будь-яких кількостях і навіть без компенсації. Були налагоджені повітряні мости, якими літаки Люфтваффе перекидали українським повстанцям військове спорядження і зброю.

Радикальна активізація боротьби радянських органів з повстанським рухом відбулася восени 1944 р. 9 жовтня нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов підписали спільний наказ “Про заходи боротьби з оунівським підпіллям та ліквідацію збройних банд ОУН в західних областях УРСР”. Ліквідація підпілля доручалася військам НКВС. Головна увага зверталася на виявлення ліній зв’язку, конспіративних квартир і явочних пунктів, впровадження до районних, обласних і центрального проводів ОУН агентури, виявлення складів зброї, продовольства і друкарської техніки. Рекомендувалося посилити репресивні заходи щодо родин активних учасників підпілля — заарештованих, убитих або перебуваючих на нелегальному становищі. Наполягалось на широкому втягуванні місцевого населення в агентурно-інформаційну роботу, в збройні групи сприяння. Чисельний склад військ НКВС визначався потребами боротьби з підпільним рухом. Кадровий потенціал цих військ був посиленний за рахунок партизанських з’єднань, які мали досвід боротьби у західних областях.

На початку лютого 1945 р. біля м. Бережани Тернопільської області відбулася нарада членів головного проводу ОУН(Б), на якій поставало питання про перспективи дальшої боротьби. Були присутні Р. Шухевич, М. Арсенич, Я. Бусел, Д. Грицай, П. Дужий, Р. Кравчук, В. Кук, Д. Маївський. Нарада відмовилася задовольнити прохання С. Бандери організувати його повернення в Україну. Бандера залишився політичним лідером ОУН і її представником в еміграції. Головним було рішення продовжити боротьбу, сподіваючись на допомогу країн Заходу. Здійснювався перехід до дій чотами і роями (відділеннями). Пропонувалося очистити лави УПА від ненадійних і хитких елементів.

В другій половині 1945 р. спільними зусиллями внутрішніх військ та органів НКВС, НКДБ, з’єднань Радянської армії, військової контррозвідки і винищувальних батальйонів було встановлено тотальний контроль над кожним районом західних областей. Це допомогло визначити приблизну кількість боївків ОУН і підрозділів УПА, які оперували в них. За кожною боївкою або підрозділом УПА були закріплені оперативні групи з метою їх відслідковування і ліквідації.

Націоналістичне підпілля під таким нечуваним тиском зазнавало відчутних втрат. 15 вересня 1945 р. загинув Я. Бусел. В грудні 1945 р. для встановлення зв’язку з С. Бандерою Р. Шухевич відрядив в Німеччину Д. Грицяя і Д. Маївського. Їх схопили уже на чехословацько-німецькому кордоні. Обидва встигли покінчити життя самогубством.

За даними НКВС УРСР, в 1944—1945 рр. було проведено 39 778 чекістсько-військових операцій в західних областях, вбито 103 313, захоплено в полон 110 785, заарештовано 14 329 повстанців, з повинною з’явилось 50 058 осіб. У віддалені регіони СРСР було вислано в 1944 р. 4744 родини (13 320 осіб), а в 1945 р. — 7393 родини (17 497 осіб), пов’язаних з підпіллям.

Колосальні втрати, заподіяні репресивними органами радянської держави учасникам повстанського руху, наочно ілюструють його масштаби. Не маючи будь-якої підтримки ззовні, повстанці трималися мужньо. Це засвідчує співвідношення між кількістю репресованих і кількістю тих, хто з’явився з повинною після оголошення амністії.

Рубрика 13-та

Протистояння українських націоналістів і радянської влади у повоєнний період

У листі до Й. Сталіна від 15 листопада 1945 р. М. Хрущов писав, що розгром Німеччини і Японії, зміцнення воєнно-економічної могутності і зростання міжнародного авторитету СРСР викликають розгубленість і почуття приреченості серед “залишків банд українсько-німецьких націоналістів”. Життя показало, однак, що велетенська наддержава не могла придушити підпільно-партизанську активність у західних областях УРСР впродовж десятка років — майже до середини 1950-х.

Черговий етап вже повоєнного протистояння повстанців і влади був пов'язаний з виборами до Верховної Ради СРСР в лютому 1946 р. Прагнучи забезпечити високу явку, органи радянської влади у примусовому порядку залучили до пропагандистської кампанії західноукраїнську інтелігенцію. З свого боку, УПА широко розповсюджувала серед населення заклики до бойкоту виборів. Повстанці писали в листівках: “Сталінські вибори — це глум над демократією. Геть такі вибори! Ні один не підємо до виборів! Хай живуть справжні вільні вибори в Українській самостійній державі!”.

Ці заклики доповнювалися загрозами на адресу тих, хто мав намір взяти участь в організації неправдивих виборів й тим підтримати владу. Загрози не були голосливими. У селі Зашків Львівської області одну з активісток знайшли повішеною. На трупі була прикріплена записка: “Буде з кожним, хто агітує голосувати”.

Існувала висока вірогідність того, що населення, яке не забуло вільних виборів у довоєнній Польщі, не погодиться солідаризуватися з чужою для нього владою. За цих умов Кремль розгорнув в західних областях України безпрецедентну за масштабами і залученими силами акцію, що одержала назву “великої блокади”.

На території західних областей у січні—квітні 1946 р. було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, не рахуючи завжди присутні війська НКВС, а також 3593 гарнізони, сформовані з винищувальних батальйонів. Цими силами владі вдалося заблокувати всі без винятку села і перекрити доступ до них повстанців. Останні пережили надзвичайно важку зиму, ведучи виснажливі бої з переслідувачами. Однак “велика блокада” не зламала їх.

Виконуючи наказ командування УПА, командири територіальних частин повстанської армії і місцеві проводи ОУН перейшли до дій дрібними групами із засідок. Внаслідок цього великі військові операції проти УПА втратили сенс. За 1946 р. було зареєстровано 1619 повстанських акцій — диверсій на транспорті і в промисловості, нападів на адміністративні установи, на військовослужбовців, партійних працівників і активістів тощо.

Радянська пропаганда навіть у перші повоєнні роки за інерцією називала повстанців українсько-німецькими націоналістами. Пропагандисти не могли знайти раціонального пояснення поведінці людей, які під час “великої блокади” були ізольовані від сіл і сиділи у неопа-

люваних схронах без руху, тому що сніг видавав сліди спостерігачам з літаків, що баражували над зимовим лісом. Чим керувалися вони, коли не здавалися владі? Адже влада неодноразово оголошувала амністію для тих, хто з'явиться з повинною.

Інформуючи ЦК КП(б)У про ситуацію в західних областях, міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач 28 травня 1946 р. у черговий раз заявив, що націоналістам завдано “вирішальної поразки”. Цього разу, однак, він змушений був додати, що повстанці і підпільники, котрі залишилися в лавах визвольного руху, є націоналістами-фанатиками, які вирішили боротися з радянською владою до кінця.

Що давало їм силу для боротьби у подібних умовах? Це таке свідчення дружини Р. Шухевича: “У сорок п'ятому перед арештом я бачилась з Романом. То було під цвинтарем Личаківським у Львові. І кажу: “Слухай, та ви нічого не маєте. Ви без машин, без нічого, та вони вас всіх вистріляють, вилапають”. Він каже: “Ти знаєш, як я тебе люблю. Але Україну — більше як тебе”.

Друга хвиля тотального наступу на сили визвольного руху розпочалася у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР на початку 1947 р. Всі сільські виборчі дільниці знову були прикриті військами. На підставі агентурних розробок здійснювалися спецоперації силами МВС по керівних повстанських центрах і кадрах. В січні 1947 р. загинув референт Служби безпеки проводу ОУН М. Арсенич. Тим не менш повстанцям і підпільникам вдалося й цього разу відновити сили. Перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, якому Сталін доручив остаточну ліквідацію підпілля, одержав доповідну записку від компартійних функціонерів західних областей, в якій зазначалося, що дії українських повстанців “носять зухвалий характер і спрямовані, головним чином, проти господарсько-політичних заходів і нашого активу”.

У січні—березні 1947 р. боївки ОУН і підрозділи УПА здійснили, за даними радянських джерел, 272 акції. 5 квітня 1947 ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про посилення боротьби із залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. Постанова зобов'язувала органи державної безпеки “забезпечити в найближчі півтора-два місяці ліквідацію вцілілих бандитських груп і керівних центрів ОУН знизу доверху”. Однак під час чергової зустрічі зі Сталіним на початку червня Каганович не спромігся відрепортувати про виконання цієї постанови. За квітень—червень 1947 р. сили збройного підпілля здійснили 195 акцій. За своїм характером бої й сутички вже мали переважно оборонний характер. Зачіпні напади повстанців становили не більше 10 % від загальної кількості здійснених акцій.

17 серпня 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв ще одну постанову — “Про хід боротьби із залишками банд і підпілля українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР”. Кількість військово-чекістських операцій різко зросла. У віддалені регіони СРСР було вивезено в 1947 р. 26 332 родини (понад 77 тис. осіб) “бандпособників”, тобто утричі більше, ніж за попередні роки.

Характеризуючи стан боротьби з повстанцями, М. Хрущов в рапорті Сталіну від 10 березня 1948 р. доповідав, що за три роки були ліквідовані всі великі формування УПА і значна кількість підпільних осередків ОУН, а залишки повстанців перейшли виключно до терористич-

них дій окремими бойовиками і групами не більше п'яти осіб. В умовах, що склалися, він пропонував обмежити кількість бойових операцій і надати перевагу діям спецгруп і чекістсько-військових груп МДБ.

Пріоритетним завданням для силових органів радянської влади ставало проникнення в підпільні організації, але не для того, щоб одразу знищити яку-небудь конкретну бойову, а для систематичної і тризалої роботи з розшифрування зв'язків, розкладу визвольного руху зсередини, компрометації командного складу ОУН і УПА перед СБ ОУН. Ця тактика набула особливого поширення після призначення у 1949 р. на посаду міністра державної безпеки УРСР М. Ковальчука (в роки війни він працював на високих посадах в органах військової контррозвідки СМЕРШ).

Під жорстоким силовим тиском лави повстанців ріділи. Внаслідок військово-чекістських операцій і агентурно-оперативних дій МДБ і МВС, постійних депортацій у віддалені регіони СРСР прихильного до повстанців та підпільників населення і колективізації сільського господарства зникала база, на яку завжди спирався визвольний рух.

УПА як збройна формація вичерпала свої можливості. У зв'язку з цим і на підставі рішення УГВР головний командир УПА Р. Шухевич 3 вересня 1949 р. видав наказ, згідно з яким всі повстанські відділи і штаби припиняли свою діяльність як бойові одиниці і органи управління. Особовий склад відділів і штабів вливався в підпільні структури ОУН(Б).

У 1948—1949 рр. органи МДБ і МВС з метою нищення і компрометації підпільників різко розширили активність так званих спеціальних, або агентурно-бойових груп. Діючи під виглядом повстанців і підпільників, спецгрупи виявляли і знищували справжніх учасників визвольного руху або тих, хто їм співчував. Оцінюючи діяльність спецгруп, керівництво МДБ УРСР відзначало, що в ряді випадків з їх допомогою “вдалося створити у середовищі оунівців атмосферу взаємної недовіри, яка призводила часто до самознищення банд та їх ватажків”.

З метою ізоляції учасників визвольного руху від місцевого населення спецгрупи грабували і розстрілювали людей, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок. Та порівняно швидко, уже в березні 1949 р. МДБ УРСР відмовилося від такого способу боротьби з повстанським рухом і розформувало агентурно-бойові групи. Про мотиви цього рішення можна тільки здогадуватися. Але слід взяти до уваги оцінку спецгрупи УМДБ Рівненської області прокурором військ МВС Українського округу. У доповідній записці від 18 травня 1949 р. в ЦК КП(б)У він писав, що діяльність згаданої спецгрупи “мала яскраво виражений бандитський характер і була відома місцевому населенню”. Отже, люди швидко розпізнавали, хто є хто.

Наприкінці 1949 р. у тривале (майже півроку) відрядження до Львова прибув П. Судоплатов. Він особисто очолив бригаду оперативників, яка займалася пошуками Р. Шухевича. 5 березня 1950 р. у с. Білогорща неподалік від Львова голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні і головнокомандувач УПА* Роман

* Посада головнокомандувача УПА після розформування повстанської армії не була ліквідована.

Шухевич загинув, оточений оперативниками. Його смерть істотно підірвала потенціал націоналістичного підпілля.

Захоплення 5 червня 1951 р. органами державної безпеки емісара ЗЧ ОУН М. Матвієйка, який прибув в Україну для з'ясування стану підпілля і налагодження зв'язків його керівництва з С. Бандерою, надихнуло МДБ УРСР на радіогру із закордонними центрами українських націоналістів і на створення мнених проводів ОУН. У 1951 р. були створені Калуський, Коломийський, Кам'янець-Подільський “окружні проводи”, чотири “районні проводи” і шість окремих “підпільних груп”. Ю. Киричук зауважує: з кінця 40-х років підпільна мережа ОУН настільки була просякнута ворожою агентурою, що важко відрізнити, де починався справжній бандерівець, а де закінчувався провокатор з МДБ¹.

Завдяки проникненню в підпільну мережу органам радянської влади вдалося ліквідувати в 1951—1952 рр. найбільш досвідчених і авторитетних керівників повстанського руху — Р. Кравчука, І. Литвинчука, П. Федуну (Петра Полтаву). 23 травня 1954 р. був схоплений останній голова генерального секретаріату УГВР, голова проводу ОУН в Україні і головнокомандувач УПА Василь Кук (Коваль, Леміш).

Після 1954 р. спостерігалися тільки одиничні акції вже зовсім пригаслого повстанського руху. Останньою його жертвою з радянського боку став оперуповноважений УКДБ в Тернопільській області 22-річний лейтенант В. Стороженко, застрелений з дробовика нелегалом ОУН П. Пасічним 12 жовтня 1959 р. у лісі біля села Тростянець Бережанського району. Останніми жертвами з боку ОУН стали нелегали П. Пасічний і О. Цетнарський, вбиті в ході оперативно-військової операції біля хутора Лози Підгаєцького району Тернопільської області 14 квітня 1960 р.

Антикомуністичний опір ОУН і УПА в Україні мав чималий резонанс як в українському суспільстві, так і за кордоном. Безкомпромісний характер збройного конфлікту між визвольним рухом, репрезентованим українським націоналізмом, і силами сталінського тоталітарного режиму спричинив значні жертви серед цивільного населення західних областей і потягнув за собою загибель спеціалістів різних галузей економіки, культури і освіти з інших районів України і СРСР в цілому, котрі відряджались на роботу в західні області. В результаті протиборотства були завдані матеріальні збитки об'єктам виробничого і соціально-культурного призначення, особистому майну громадян.

У постанові президії ЦК КПРС “Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР” від 26 травня 1953 р. були підбиті перші підсумки боротьби у цьому регіоні від 1944 р. до 1952 р. включно: репресовано державою до 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис., вислано довічно з України понад 203 тис. осіб. Більш повні дані подані КДБ у 1957 р. У відповідній довідці четвертого управління КДБ при Раді міністрів УРСР зазначалося, що за 1944—1956 рр. в ході бойових операцій, в

¹ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — С.287.

результаті самогубств та “внутрішнього” терору безповоротні втрати підпілля становили 155 108 осіб, з них у східних областях — 1746. За той же період вийшло з повинною 76 753 особи. У 1943 — 1956 рр. за всіма “забарвленнями” націоналістичної діяльності було заарештовано 103 866 осіб, з яких засуджено 87 756.

У квітні 1973 р. архівно-обліковим відділом КДБ при Раді міністрів УРСР для президії Верховної Ради УРСР було підготовлено зведення про втрати радянської сторони у 1944—1953 рр. Сумарні втрати дорівнювали 30 676 загиблими. За категоріями статистика загиблих виглядала таким чином:

- співробітників НКДБ — МДБ — 687;
- співробітників органів внутрішніх справ — 1864;
- військовослужбовців внутрішніх військ, прикордонних військ і Збройних сил — 3199;
- бійців винищувальних батальйонів — 2590;
- представників органів радянської влади: депутатів Верховної Ради УРСР — 2; голів облвиконкомів — 1; голів міськвиконкомів — 8; голів райвиконкомів — 32; голів селищних рад — 1454; інших радянських працівників — 1235;
- працівників партійних органів: секретарів обласних комітетів — 1, секретарів міських комітетів — 2, секретарів районних комітетів — 44, інших — 160;
- колгоспників: голів колгоспів — 314; колгоспників і селян — 15 355;
- робітників — 676;
- представників інтелігенції — 1931;
- дітей, людей похилого віку, домогосподарок — 860.

Р у б р и к а 14-та

Ідеологія українських націоналістів

Аналізуючи питання про ідеологію ОУН, слід взяти до уваги ту обставину, що цілісної організації не існувало навіть в часи твгена Коновальця. Серйозні тертя між керівництвом (головним проводом), в якому домінували представники еміграції, та крайовою езекутивою на західноукраїнських землях розпочалися майже одразу після утворення ОУН в 1929 р. Розкол 1939 — 1941 рр. був фактичним оформленням давно існуючого реального стану справ. В основі розколу не було ґрунтовних ідеологічних розбіжностей.

Від початкового етапу існування в ОУН склався певний набір світоглядних принципів, які не змінювалися десятиліттями. Але їх сума не була монопольним ідеологічним продуктом лише самої ОУН. Вона в основному збігалася з базовими світоглядними засадами будь-якого націоналізму. Разом з тим трактування цих принципів, способи їх реалізації та взаємодії з іншими ідеологіями мали свою специфіку. Вони змінювалися різними темпами і в різних спрямуваннях в окремих відгалуженнях руху.

Найбільш вживаним терміном для визначення ідеології ОУН 1930-х рр. у західній науковій літературі став “інтегральний націоналізм”. Раніше цим терміном визначалися світоглядні орієнтири французького радикального монархічного націоналізму початку ХХ ст. Потім термін “інтегральний націоналізм” став родовим поняттям для європейських праворадикальних рухів першої третини ХХ ст.

Автор класичної праці про український націоналізм Дж. Армстронг визначив такі світоглядні параметри “інтегрального націоналізму” ОУН:

— віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані всі інші цінності;

— апеляція до містичної ідеї єдності всіх осіб, які складають націю (яка базувалася на припущенні, що національну спільність об’єднують в цілісний організм біологічні характеристики або/і незворотні наслідки спільного історичного розвитку);

— підпорядкування раціональної, аналітичної думки “інтуїтивно правильним” емоціям;

— наявність харизматичного лідера, який є уособленням “волі нації”;

— культ дії, війни та насильства як вираження вищої біологічної життєздатності нації.

Дж. Армстронг вважав, що ці риси були спільними для націоналістичних рухів, які розвинулися у Європі в 1920-х рр. Тобто “інтегральний націоналізм” ОУН значною мірою був продуктом копіювання європейських зразків.

Інший американський дослідник українського націоналізму О. Мотиль теж вказував, що термін “інтегральний націоналізм” відповідає ідеології ОУН. Порівнюючи французький інтегральний націоналізм з ідеологічними засадами ОУН, він звертав увагу на типологічні ознаки, які споріднювали їх. Обидва рухи були:

— колективістськими (де колектив підпорядковував собі особистість);

— детерміністськими (доля індивідуума визначалася його належністю до нації);

— антиінтелектуалістськими;

— релятивістськими (оскільки відстоювався погляд, що кожна нація має власну правду);

— емпірично орієнтованими (оскільки вважалося, що національну істину можна пізнати лише у реальному житті, а не за допомогою теорії);

— традиціоналістськими;

— антипарламентарними;

— мілітаристськими.

Виходячи з того, що Дмитро Донцов справляв великий вплив на молоде покоління українців 20-х рр., а воно заклало основу ОУН 30-х рр., деякі дослідники визначають ідеологію українських націоналістів як донцовський “чинний націоналізм”. Однак спорідненість “чинного націоналізму” та “організованого націоналізму” ОУН (за термінологією самих українських націоналістів) не є достатньою підставою для того, щоб представляти Д. Донцова як родоначальника ідеології ОУН. Між обома різновидами націоналізму існують серйозні роз-

біжності. “Організований націоналізм” ОУН пропонував конструктивну політичну програму, окреслював певну політичну доктрину і мав риси систематизованого світогляду. “Чинний націоналізм” Д. Донцова був зразком тотальної критики і будувався на публіцистичних посилках — надзвичайно яскравих і привабливих за формою, але позбавлених реального змісту.

Програмні документи, ухвалені на великому зборі ОУН у Римі (серпень 1939 р.) і великому зборі ОУН у Кракові (квітень 1941 р.), не містили принципових розбіжностей ідеологічного характеру. Різниця була лише у формі: програма мельниківців містила більше теоретичних міркувань, а програма бандерівців — більше практично-політичних гасел. Ця різниця пояснюється, мабуть, часом написання програм. ОУН(Б) готувала свою програму вже під час Другої світової війни.

Обидві програми мали більш радикальний і конкретний характер, ніж програма 1929 р. В них підтверджувався принцип національної солідарності і заперечувалася політична легітимність поділу суспільства на класи. Головною метою проголошувалося створення Української соборної держави шляхом національної революції. Незмінними залишалися принципи надпартійності і надкласовості за умов тотального політичного панування ОУН в Українській соборній державі. Існування політичних партій за програмою 1939 р. мало бути заборонене, а ОУН представлялася як єдина форма політичної організації населення. В програмі 1941 р. ця сама думка формулювалася завульовано. Спільними для обох програм були такі основні світоглядні принципи: ідеалізм, волюнтаризм, ідея створення людини нового типу, месіанізм, ідея органічності нації та вищості її інтересів над усіма іншими інтересами в суспільстві. Соціально-економічні проблеми трактувалися в дусі етатистського патерналізму. Держава представлялася як головний інститут, відповідальний за розв’язання соціально-економічних проблем. Соціальну злагоду в суспільстві мала забезпечувати держава у поєднанні з корпоративно-професійними об’єднаннями.

Принцип вождизму в програмі 1939 р. був доведений до абсолюту. Голова проводу українських націоналістів (ПУН) проголошувався Вождем Нації, який несе відповідальність за свої дії лише “перед Богом, Нацією і власним сумлінням”. Цілком очевидно, що цей пасаж був не стільки даниною часу або виявленням амбіцій керівництва ПУН, скільки намаганням протиставити формальний авторитет вождя амбіціям крайовиків. За своїм стилем діяльності А. Мельник не підходив на роль такого вождя, і згадані програмні настанови залишилися деклараціями. В програмі ОУН(Б) 1941 р. питання про керівництво організацією було задеклароване в більш демократичному ключі, але це не стало на перешкоді вирощуванню “культу особи” вождя і реальному запровадженню принципу вождизму.

Важливим є питання про спорідненість репрезентованого ОУН радикального націоналізму з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом.

Традиція характеризувати ОУН як фашистський рух сягала кінця 1920-х рр. Противники і конкуренти ОУН в еміграції і в Західній Україні використовували термін “фашизм” стосовно ОУН як кліше в політичній риторичі. Зокрема, публіцисти з табору українських національних

демократів характеризували ОУН як партію “фашистського покрою”. В радянській пресі словосполучення “український фашизм” теж застосовувалося передусім до ОУН.

Організатори та ідеологи ОУН самі сприяли підживленню аналогій і навіть прагнули запозичувати елементи політичних і соціально-економічних програм італійського фашизму. Зокрема, у постановах конгресу ОУН 1929 р. містилися елементи, які споріднювали політичний образ майбутньої Української соборної держави з фашистським варіантом корпоративної системи. Передусім йдеться про ідею створення ієрархічної системи представництва соціальних та професійних груп під суцільним патронатом і контролем держави для забезпечення єдності нації. Однак ця ідея не була інтелектуальною власністю італійського фашизму. Корпоративізм пропагували й інші ідеологічні течії, не лише націоналістичні.

В Радянському Союзі з 1930-х рр. термін націонал-соціалізм (нацизм) поглинався терміном “фашизм”, який став родовим поняттям через те, що Сталіну не сподобалася експлуатація Гітлером популярного терміну “соціалізм”. Підставою для ідеологічного запламування ОУН як фашистської або нацистської організації стали спроби керівників українських націоналістів налагодити політичне співробітництво з фашистським урядом Італії (зокрема, спроби переконати Б. Муссоліні ініціювати передачу мандату Ліги Націй на Східну Галичину на Польщі, а Італії), спорядичні контакти ОУН з діячами фашистської і нацистської партій, співпрацю з абвером і німецькою окупаційною владою в 1939—1941 рр.

В ідеології, світогляді і політичній практиці ОУН присутній ряд елементів, які споріднювали її з радикальними і тоталітарними рухами та режимами, передусім з італійським фашизмом і націонал-соціалізмом. Але подібність певних рис ідеологій та політичних програм не є приводом для ототожнення рухів або режимів. Співробітництво фашистської Італії з СРСР або нацистської Німеччини з СРСР теж не є підставою для того, щоб на рівні дефініцій ототожнювати різновиди тоталітаризму, пов’язувані з іменами Леніна—Сталіна, Муссоліні і Гітлера.

Якщо брати до уваги набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування ОУН (наприклад, культ вождя, прагнення встановити монопартійну диктатуру, побудова чіткої партійної ієрархії із залізною дисципліною, надання ідеології рис релігійного світогляду тощо), то цю організацію можна ототожнювати з радянським тоталітаризмом. Специфічне ототожнення ОУН з італійським фашизмом або німецьким націонал-соціалізмом було або ситуативним, або використовувалося як знаряддя політичної боротьби.

Серед наслідків розколу ОУН 1939—1941 рр. одним з найбільш очевидних став розрив в темпах ідеологічної еволюції. За час війни ОУН(М) фактично не змінила своїх ідеологічно-програмних настанов, а після війни цей процес розтягнувся на десятиліття. ОУН(Б) виявила значно більше динамізму в цій сфері.

Політико-програмні настанови ОУН(Б) змінилися на III надзвичайному великому зборі у серпні 1943 р. Тези про органічність нації, про вищість інтересів нації, про ідеал самостійної соборної держави зали-

шилися незмінними. Найбільш показовою була зміна акценту в принципі національного колективізму: в ідеологічній преамбулі йшлося про те, що ідеалом нового суспільства є знищення всіх форм класової експлуатації і побудова всенародної держави. В соціально-економічній сфері була використана класична соціал-демократична схема: держава має утримувати за собою стратегічно важливі сектори економіки і соціальної сфери, не допускати різкої майнової диференціації та свавілля бюрократії.

У повоєнний період націоналістичний рух, якщо не зважати на групи підпілля в Україні, перейшов на становище еміграційного з усіма відповідними організаційними і політичними наслідками. Єдиним полем результативної політичної діяльності стала українська діаспора. В ОУН(Б) відбулася ідеологічна герметизація, базована на публіцистичній риторичній зразка 1930-х рр. Глорифікація образу С. Бандери після його трагічної загибелі та політико-ідеологічна самоізоляція ОУН(Б) виключали можливість змістовної ідеологічної еволюції. ОУН(М) з кінця 1940-х рр. перейшла на демократичні позиції і відмовилась від претензій на виключність націоналістичного руху у визвольній боротьбі.

Д о д а т о к

Про основні засади та етапи роботи групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА

22 жовтня 1993 р. увійшов у дію Закон України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”. Він визнав військовиків УПА, які брали участь у боях проти німецьких загарбників на тимчасово окупованій території України до 1944 р. включно, особами, які належать до категорії учасників бойових дій. Отже, на індивідуальному рівні для цих ветеранів “проблема ОУН-УПА” не існує. Жодна політична сила в Україні не виступає за вилучення вказаного пункту з переліку осіб, які належать до учасників бойових дій. На індивідуальному рівні проблема виникає, однак, для тих бойовиків ОУН і військовиків УПА, які включилися у боротьбу після 1944 р. і боролися виключно з радянською владою.

Проблема постає і на рівні історичної оцінки військової формації, якою була Українська повстанська армія, і політичної сили, що її створила — Організації українських націоналістів (С. Бандери).

З іншого боку, проблема полягає в тому, що органи радянської влади боролися з повстанським рухом не тільки силовими методами і репресіями проти пов'язаного з повстанцями місцевого населення, але й засобами пропаганди і провокації. Радянські пропагандисти твердили про те, що повстанський рух ініційований гітлерівськими спецслужбами. Ця теза раніше активно використовувалася у боротьбі, а нині — у полеміці з повстанцями. Наголос у звинуваченнях, що висувалися і висувуються проти повстанців, завжди робився на їхніх діях у період Другої світової війни, тобто у 1939 — 1945 рр.

Після виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад у березні 1990 р., які були програні комуністами у трьох областях Галичини, Народний рух України поставив питання про політичну реабілітацію ОУН і УПА. У зв'язку з цим керівники трьох відділів ЦК КПРС (ідеологічного, партійного будівництва і кадрової роботи, державно-правового) 28 серпня 1990 р. звернулися в секретаріат ЦК з доповідною запискою “Про суспільно-політичну обстановку в західних областях України”. В ній пропонувалося “в партийной печати и других средствах массовой информации начать широкую публикацию документов из партийных архивов, КГБ—МВД о действиях бандеровцев под руководством спецслужб фашистской Германии и других стран”. Грунтуючись на пропозиціях записки, секретаріат ЦК КПРС прийняв 17 січня 1991 р. розгорнуту постанову “Про спроби політичної реабілітації Організації

українських націоналістів і Української повстанської армії в західних областях Української РСР”¹.

Після 24 серпня 1991 р. ветерани УПА, а також політичні або громадсько-політичні організації, які вважають себе правонаступниками ОУН, поставили питання про визнання Української повстанської армії воюючою стороною у Другій світовій війні. Вони твердили, що задово до появи самостійної держави сотні тисяч українців у лавах ОУН і УПА боролися за свободу і незалежність України. Боротьбу ОУН і УПА проти вермахту і Радянської армії та інших силових структур компартійно-радянського політичного ладу вони розглядають як національно-визвольну боротьбу за утворення Української самостійної соборної держави (УССД).

Організація ветеранів України і ліві партії, які підтримують цю організацію, не бажають змінювати оцінок діяльності ОУН і УПА, встановлених у директивних рішеннях ЦК КПРС. Вони вимагають вилучити з навчальної програми ті підручники з історії України, в яких бойовики ОУН і військовики УПА показані нарівні з радянськими партизанами як учасники руху Опору. Вони продовжують твердити, що ті, хто перебував в ОУН і УПА, є зрадниками українського народу, фашистськими прислужниками і воєнними злочинцями.

“Проблема ОУН-УПА” набула загальнонаціональної ваги в ході відзначення 50-річчя УПА восени 1992 р. Прихильники і противники УПА у 1993 р. провели по кілька наукових конференцій, не контактуючи між собою. Висновки, до яких вони прийшли на цих конференціях, були протилежними за змістом.

1 лютого 1993 р. Президія Верховної Ради України ухвалила постанову “Про перевірку діяльності ОУН-УПА”. На Міністерство юстиції було покладено завдання створити урядову комісію, яка зайнялася б реалізацією постанови. Однак Міністерство юстиції тільки 14 червня 1994 р. скликало нараду з представниками Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ та Головного архівного управління, яка висунула пропозицію створити дослідну групу для вивчення проблеми силами позапартійних науковців. Через відсутність фінансування справа не зрушила з місця. Проте уперше в урядових колах визнали необхідність здійснити науково-дослідну роботу з “проблеми ОУН-УПА”, починаючи з первинного етапу — вивчення архівних документів.

13 вересня 1996 р. Верховна Рада України ухвалила рішення створити тимчасову комісію з метою сприяння у вивченні питань, пов’язаних з перевіркою діяльності ОУН і УПА. Очолив парламентську комісію народний депутат України А. Юхимчук. Історичний та юридичний висновки стосовно “проблеми ОУН-УПА” передбачалося розглянути на Верховній Раді України у березні 1997 р. Відповідне рішення було доведено до відома керівництва Організації ветеранів України, Організації українських націоналістів і Конгресу українських націоналістів².

¹ Баран В. Україна: новітня історія (1945—1991 рр.). Львів, 2003. — С.607—610.

² Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до комісій з вивчення діяльності ОУН-УПА. 1996—1998 рр. Упорядник Л.Гриневич. К., 1999. — С.15.

До комісії А. Юхимчука на паритетних засадах увійшли народні депутати, які представляли різні погляди на “проблему ОУН-УПА”. Через це її робота була паралізована. “Проблема ОУН-УПА” викликала розкол й у ветеранському русі. 13—14 жовтня 1996 р. у Києві відбувся установчий з’їзд Всеукраїнського об’єднання ветеранів Другої світової війни. З’їзд прийняв статут і програму, обрав раду на чолі з І. Юхновським і висловився за надання статусу учасників війни та відповідних пільг всім ветеранам УПА. Конфронтація в суспільстві дедалі більше загострювалася, втягуючи у свою орбіту не тільки ветеранів, а й політичні сили, які прагнули використати їхній високий моральний авторитет.

Неспроможність парламентської комісії розв’язати “проблему ОУН-УПА” змусила Президента України покластися в цій справі на уряд. 28 травня 1997 р. Л. Кучма дав доручення створити Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА. Постановою Кабінету Міністрів від 12 вересня 1997 р. за № 1004 комісія була створена у складі віцепрем’єр-міністра (голова комісії), міністра юстиції, міністра закордонних справ, міністра внутрішніх справ, міністра фінансів, міністра інформації, міністра освіти, голови Служби безпеки, Генерального прокурора (за згодою), президента Національної академії наук, директора Інституту історії України НАН України, директора Інституту стратегічних досліджень. Функції робочого апарату комісії були покладені на Міністерство юстиції.

Робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА була сформована в Інституті історії України НАН України, але не мала постійного складу (за винятком керівника групи С. Кульчицького і відповідального секретаря О. Веселової). Спеціалісти з інституту або з інших установ залучалися до роботи в групі на підставі трудових угод.

Організуючи свою діяльність, робоча група приділила виняткову увагу питанню про те, в якій формі мали реалізуватися її висновки. Звичайна форма наукової записки була б мало переконливою як для Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, так і для широкої громадськості. У 1992—1993 рр. Інститут історії України НАН України готував і подавав такі записки до Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, але вони сприймалися як точка зору тих науковців, які їх готували, і не більше.

Тому головним напрямом в організації роботи стала підготовка трьох взаємопов’язаних документів:

- фундаментального збірника документів про діяльність ОУН і УПА, на матеріалах якого повинна була готуватися історична довідка;
- розгорнутої історичної довідки про ОУН і УПА, на матеріалах якої мали бути підготовлені основні тези;
- основних тез з оцінкою дій ОУН і УПА;

Смисл такої структури дослідницького проекту полягав у тому, щоб створити можливість перевірки будь-якої тези з фахового історичного висновку кожним, хто мав би сумнів щодо її істинності, на широкому документальному матеріалі. У випадку ж, якщо і цей матеріал не буде переконливим, бажаючий міг би звернутися до документальної частини дослідження.

На засіданні 20 січня 1998 р. Урядова комісія затвердила план заходів, згідно з яким треба було подати Президентові України і Верховній Раді України пропозиції стосовно визначення офіційної позиції щодо діяльності ОУН і УПА до 15 грудня 1998 р. Проте під час роботи було виявлено стільки “білих плям”, що зазначені строки стали абсолютною нереальними. Зрозумілим залишалось лише одне: результати науково-дослідної роботи треба було реалізувати якомога швидше. Тому історичний висновок і розгорнуту довідку робоча група істориків готувала двічі: в 2000 і 2004 рр.

У 2000 р. була надрукована попередня історична довідка “Проблема ОУН-УПА” обсягом в 129 с. (7,7 друк. арк.) і заснований на ній “Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант)” обсягом 38 с. (1,5 друк. арк.).

У вересні 2004 р. на підставі рукопису підготовлених робочою групою нарисів “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія” з’явився головний документ — “Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок)”. Рукопис нарисів у паперовому та електронному вигляді, а також виготовлена в комп’ютерно-видавничому відділі Інституту історії України брошура під назвою “Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок)” у жовтні та листопаді 2004 р. були передані замовнику — Міністерству юстиції України. Тоді ж обидві праці були передані видавництву “Наукова думка” для опублікування в 2005 р. у вигляді книг “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” (40 друк. арк.) та “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА” (4 друк. арк.).

Між нарисами “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія” видання 2005 р. і попередньою історичною довідкою “Проблема ОУН-УПА” видання 2000 р. існує якісна відмінність. Так само існує якісна відмінність між головним документом робочої групи — історичним висновком з проблеми ОУН-УПА зразка 2000 р. і 2005 р. Відмінність між цими працями робочої групи полягає не стільки в оцінках досліджуваних явищ, скільки в глибині розробки проблеми.

У членів робочої групи, так само як у всіх інших громадян, є власна політична позиція щодо “проблеми ОУН-УПА”. Вони далеко не одностайні, але як фахівці — дослідники істини, вони не можуть залишатися в процесі роботи з фактами на взаємопротилежних позиціях, навіть якщо на таких позиціях вони стояли до початку відповідної роботи. Свою увагу робоча група зосередила тільки на збиранні і аналізі неспростовних фактів. У необхідних випадках увага зосереджувалася на існуючих в науковій або пропагандистській сферах матеріалах, які нібито мали вигляд неспростовних фактів, але насправді є штучно створеними однією з сторін тодішнього протистояння з метою морально обтяжити противника.

Маючи багаторічний досвід роботи над “проблемою ОУН-УПА”, члени робочої групи розуміли, що підготовлені ними праці й зроблені на їх основі висновки не можуть переконати тих, хто брав участь у

конфлікті. Тому таке завдання навіть і не ставилося. Нашою головною метою було — надати об'єктивний фактичний матеріал у розпорядження органів влади та широкої громадськості для самостійних висновків.

Опубліковані у 2005 р. напрацювання робочої групи спираються на істотно ширшу, ніж у 2000 р., фактологічну основу. Впродовж семи років (1998—2004) робоча група випустила в світ 28 книг загальним обсягом 5819 с. (293,8 друк. арк.). Більша частина їх — це монографічні розробки “білих плям” з історії ОУН і УПА. Кращі публікації покладені в основу підсумкової колективної монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”. Структура цієї книги має такий вигляд:

П р е д м о в а. (С. В. Кульчицький).

Розділ 1. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни (І. К. Патриляк).

Розділ 2. Перехід ОУН(Б) на антинімецькі позиції (1941—1942) (А. В. Кентій).

Розділ 3. Бульбівці (“перша УПА”) (В. В. Дзьобак).

Розділ 4. “Двофронтова” боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) (А. В. Кентій).

Розділ 5. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті (І. І. Ільюшин).

Розділ 6. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом (О. м. Лисенко).

Розділ 7. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946 — 1956 рр.) (А. В. Кентій).

Розділ 8. Ідеологія Організації українських націоналістів (Г. В. Касьянов).

Починаючи свою діяльність, робоча група користувалася бюджетним фінансуванням, що надходило через Міністерство юстиції України. Однак з 2000 р. фінансування було припинене (на три роки), і характер діяльності робочої групи змінився. Ми звернулися до науковців, які через власну зацікавленість займалися “проблемою ОУН-УПА”. Авторами розділів підсумкової монографії стали В. Дзьобак та І. Патриляк, які раніше працювали над кандидатськими дисертаціями відповідної тематики. І. Ільюшин видрукував за допомогою робочої групи три монографії, після чого захистив докторську дисертацію з теми написаного ним розділу в книзі “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”.

Особливо важливу роль в діяльності робочої групи відіграв працівник Центрального державного архіву громадських об'єднань України А. Кентій. Один з найбільш досвідчених архівістів, він більше десяти років досліджував історію УПА, зафіксовану в першоджерелах, а не публікаціях радянської або української зарубіжної історіографії. Співробітництво з А. Кентієм виявилось взаємокорисним. В перші півтора року друкована продукція робочої групи складалася виключно з монографій А. Кентія, які йому не вдавалося раніше надрукувати. У підсумковій колективній монографії “Організація українських націоналіс-

тів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” А. Кентію належать три розділи з восьми.

Робоча група звернулася до завідуючих відділами в Інституті історії України НАН України з проханням підготувати відповідні їх науковій спеціалізації розділи колективної монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”. Завідуючий відділом історії Другої світової війни д.і.н. О. Лисенко написав розділ про боротьбу збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним апаратом в останні роки Великої вітчизняної війни. Відомий своїми публікаціями з історії націоналізму проф. Г. Касьянов, який очолює в інституті відділ новітньої історії і політики, підготував завершальний розділ колективної монографії — “Ідеологія Організації українських націоналістів”.

Окремо слід зупинитися на запланованому до видання фундаментальному збірнику документів про діяльність ОУН і УПА, який є заключним елементом тріади дослідницького проекту. Робоча група істориків має рукописи п’яти документальних збірників (упорядник к.і.н. О. М. Веселова), кожний з яких висвітлює події одного року Великої вітчизняної війни. Вони є результатом дослідницької праці за період 1997 — 2004 рр. і друкуватимуться на поліграфічній базі Інституту історії України в 2005 р. Автори книги “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси” готували свої тексти, спираючись на власну багаторічну працю, кожний за своєю темою — в архівах України, Росії і Польщі. Вказані збірники документів можуть служити джерелом об’єктивної інформації для будь-кого, хто прагне більше дізнатися про діяльність ОУН і УПА.

Коли заходить мова про перевірку тих або інших положень у монографії “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”, ми пропонуємо взяти до уваги чотири томник “Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів”, упорядкований проф. Університету Сорбонна (Париж) і Українського вільного університету (Мюнхен) Володимиром Косиком:

Том 1, Львів, 1997, 384 с.; 60 документів за 1941 р.

Том 2, Львів, 1998, 384 с.; 52 документи за 1941—1942 рр.

Том 3, Львів, 1999, 384 с.; 55 документів за 1942—1943 рр.

Том 4, Львів, 2000, 368 с.; 71 документ за 1944 — 1945 рр.

Томи 2 і 3 видані під грифом трьох установ — Львівського національного університету ім. І. Франка, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Томи 1 і 4 мають грифи тільки двох перших установ.

У чотири томнику проф. В. Косика майже нема випадкових документів. Всі вони у сукупності дають картину Опору на тимчасово окупованій території України в 1941—1944 рр., яка впливає з німецьких документів. Кожний документ публікується у чотири томнику двічі: в оригіналі німецькою мовою, а також у перекладі українською мовою.

Деякі недоліки чотири томника кидаються у вічі: відсутній джерелознавчий аналіз, у першому томі відсутні архівні посилання, трапляються грубі помилки перекладачів. Однак перелічені недоліки не за-

важають користуванню документами. Навіть помилки перекладачів вдається відкоригувати, тому що німецький текст цілком читабельний. Проте майже всі документи надані у фрагментах, і неможливо встановити, чи не зняв упорядник ту частину тексту, яка не влаштувала його за змістом.

Німецькі архівні джерела мають особливо велике значення для визначення суті відносин між ОУН і УПА, з одного боку, та абвером, гестапо і вермахтом — з другого. Це ключовий пункт в проблемі ОУН-УПА. А тому робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА повинна була визначитися, як використати ці документи. Було вирішено відрядити в Німеччину для перевірки *de visu* документів з чотиритомника проф. В. Косика старшого наукового співробітника відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України к.і.н. М. Дубик. Вона мала великий досвід роботи в німецьких архівах, внаслідок чого їй вдалося ідентифікувати навіть ті документи, на які В.Косик не дав конкретних посилань.

М. Дубик перевірила 181 з 238 документів чотиритомника. 123 документи зберігаються у Федеральному архіві в Берліні, 58 — у Федеральному військовому архіві у Фрайбурзі. Переважна більшість опублікованих документів з Федерального архіву в Берліні (у проф. В. Косика йдуть посилання на Кобленц, але з 1997 р. вони зберігаються в Берліні) походить з фондів Рейхсміністерства окупованих східних областей (R—6, 38 документів) та Головної служби безпеки Рейху (R — 58, 55 документів). Вони не є оригінальними, а зберігаються у вигляді мікрофішів, зроблених з матеріалів Документального центру у Вашингтоні. Переважна більшість опублікованих документів з Федерального військового архіву у Фрайбурзі (38 з 58) походить з фонду Командування збройними силами (RH — 2). Вони також зберігаються в архіві у вигляді мікрофішів.

Документ № 7 (том 2, с. 24—26) “Донесення про події в СРСР, № 106 від 7 жовтня 1941 р.”, де йдеться про знищення 33 771 єврея зондеркомандою 4а у Києві, в обірваній своїй частині повідомляє про втрату бандерівцями сил через масові арешти. Якими б не були мотиви невміщення сюжету про членів ОУН(Б) в документі з описом трагедії Бабиного Яру, зміст купюр не засвідчує прагнення укладача приховати несприятливу для ОУН(Б) інформацію. У документі № 39 (том 3, с. 262—263) не подається закінчення інформації Німецького бюро новин про від’їзд перших добровольців дивізії СС “Галичина” зі Львова 18 липня 1943 р. Але вилучений текст не має істотного значення (йдеться про те, як львів’яни вітали добровольців). У переважній більшості випадків фрагментація документів пояснюється переходом оповіді від України до інших територій.

Отже, документам упорядкованого проф. В. Косиком чотиритомника можна довіряти. Інша річ, що відбір документів про діяльність УПА у 1943—1944 рр. здійснювався ним під певним кутом зору. Зокрема, проф. В. Косик не включав до своїх збірників інформації про нищення військовиками УПА жителів польських сіл. Для висвітлення теми про українсько-польське протистояння на окупованій німцями території України збірник документів проф. В. Косика не підходить.

Не менше значення для виявлення багатьох закономірностей повстанського руху має нова серія "Літопису УПА" у складі семи томів:

Том 1. — Київ—Торонто, 1995. — 482 с. (Видання Головного командування УПА);

Том 2. — Київ—Торонто, 1999. — 724 с. (Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944);

Том 3. — Київ—Торонто, 2001. — 652 с. (Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України, 1943—1959);

Том 4. — Київ—Торонто, 2002. — 598 с. (Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС — МВС, МДБ — КДБ. 1943—1959. Книга 1. 1943—1945);

Том 5. — Київ—Торонто, 2002. — 574 с. (Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС — МВС, МДБ — КДБ. 1943—1959. Книга 2. 1946—1947);

Том 6. — Київ—Торонто, 2003. — 512 с. (Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС — МВС, МДБ — КДБ. 1948. Книга 3. 1948);

Том 7. — Київ—Торонто, 2003. — 718 с. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС — МВС, МДБ — КДБ. 1949—1959. Книга 4. 1949—1959.

Ці томи були підготовлені науковцями Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (упорядники — К. Абрамова, О. Вовк, В. Галаса, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лозицький, І. Павленко, Ю. Черченко). Матеріали цього архіву особливо широко використовували в своїй дослідницькій роботі члени робочої групи.

Нарешті, у дослідженні проблематики ОУН-УПА велике значення має "Літопис УПА" — серійне книжкове видання документів, матеріалів і наукових праць, яке виходить в світ з 1989 р. в Торонто. Робоча група присвятила одне з своїх видань аналізу його змісту (Здіорук О. "Літопис УПА": час, події, джерела). У цьому виданні вивчався 30-томний корпус видань. Відтоді з'явилося ще 10 томів.

Додатковим напрямком у діяльності робочої групи істориків у 1998—2003 рр. було опрацювання підготовчих матеріалів, без яких не може обійтися жодна науково-дослідна робота: бібліографічних покажчиків і покажчиків архівних матеріалів. Було вирішено ці матеріали публікувати, щоб вони стали корисними іншим дослідникам проблеми ОУН-УПА.

Ще одним важливим напрямком в діяльності робочої групи стало упорядкування переданого їй Міністерством юстиції архіву. Він складався з документів громадських організацій та окремих осіб стосовно проблеми ОУН-УПА, адресованих у 1992—1999 рр. Президентові України, Верховній Раді, Кабінету Міністрів, Міністерству юстиції, іншим державним органам.

Довести колосальний обсяг кореспонденції до упорядкованого стану було, перш за все, знаком поваги до людей, які сподівалися на те, що їхній голос дійде до високих інстанцій. По-друге, тільки у формі

упорядкованих книг цей архів отримав можливість бути вивченим тими інстанціями, які мали право і повноваження вирішувати справи державної ваги. По-третє, аналіз архіву давав робочій групі орієнтири для наукового пошуку. Вивчивши конкретні питання, які хвилювали людей, ми звертали увагу саме на них, коли готували текст підсумкової монографії з проблеми ОУН-УПА. Найбільш характерні листи опубліковані у двох книгах загальним обсягом 950 с. (59,4 авт. арк.).

Основні творчі здобутки робочої групи зосереджуються в її публікаціях, здійснених на поліграфічній базі Інституту історії України. За роками публікації розподіляються таким чином:

1998 р.

1. Кентій А. В. Українська військова організація (УВО) в 1920—1928 рр. Короткий нарис. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 81 с. (4,8 друк. арк.).

2. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1920—1941 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 201 с. (12,0 друк. арк.).

1999 р.

3. Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 201 с. (10 друк. арк.).

4. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 287 с. (17,28 друк. арк.).

5. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 220 с. (12,79 друк. арк.).

6. Кентій А. В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946—1956 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 111 с. (6,65 друк. арк.).

7. Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945—1998 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 173 с. (19,38 друк. арк.).

8. Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів / Автор передмови та упорядник О. М. Веселова. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 543 с. (32,52 друк. арк.).

9. Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований показчик фондів УПА (1942—1946). — Вип. 1. Автор передмови Г. В. Папакін; упорядники: Г. В. Папакін, О. Д. Вовк, З. Яцишин. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 60 с. (3,49 друк. арк.).

10. Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. 1996—1998 рр. / Автор передмови та упорядник Л. В. Гриневич. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — 406 с. (24,4 друк. арк.).

2000 р.

11. Здіорук (Стельмах) О. І. "Літопис УПА": час, події, джерела: Джерелознавча достовірність та інформаційна цінність багатотомно-

го видання "Літопис УПА". — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 142 с. (8,52 друк. арк.).

12. Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944—1953). — Вип. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 214 с. (9,6 друк. арк.).

13. Шаповал Ю. А. ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 332 с. (8,9 друк. арк.).

14. Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України (1941—1957 рр.). — Вип. 2: Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА / Автор передмови та упорядник Г. В. Папакін. — К.: Інститут історії України НАН України. — 2000. — 48 с. (2,88 друк. арк.).

15. Проблема ОУН і УПА. Попередня історична довідка. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 129 с. (7,68 друк. арк.).

16. Проміжний звіт Робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН-УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (попередній варіант) / Автор С. В. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 38 с. (1,47 друк. арк.).

17. Ільюшин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 198 с. (12,71 друк. арк.).

2001 р.

18. Нікольський В. М. Підпілля ОУН(Б) у Донбасі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — 179 с. (8,4 друк. арк.).

19. Ільюшин І. І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К.: Інститут історії України НАН України., 2001. — 289 с. (15,94 друк.арк.).

2002 р.

20. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941—1944 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 261 с. (11,27 друк. арк.).

21. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998—2002 років. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — 202 с. (9,25 друк. арк.).

2003 р.

22. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Упорядники Лисенко О. м., Патриляк І. К.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 253 с. (9,75 друк. арк.).

23. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 63 с. (3,1 друк. арк.).

24. Горбуров Є. Г., Шитюк М. М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німець-

ко-румунської окупації. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 57 с. (2,6 друк. арк.).

25. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни. Бібліографічний покажчик. — К. — Івано-Франківськ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 124 с. (5,82 друк. арк.).

26. Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943—1944 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 313 с. (13,1 друк. арк.).

2004 р.

27. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940—1942 роках. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 598 с. (24,59 друк. арк.).

28. Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок). — К.: Інститут історії України, 2004. — 96 с. (3,8 друк. арк.).

Всі перелічені книги надруковані в кількості 150—200 примірників. Остання з перелічених праць (№ 28) у майже незміненому вигляді друкується видавництвом “Наукова думка” в більшій кількості примірників під назвою “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА”. Книга, яку тримають в руках читачі, повинна оцінюватися в сукупності з усіма попередніми публікаціями робочої групи істориків.

Ми намагалися не вживати у тексті історичного висновку оціночні визначення, які випливають з сукупності фактів. Такий підхід до складання остаточного документу вважаємо єдино прийнятним. Право давати визначення належатиме тим, хто буде виступати в засобах масової інформації від свого власного імені. Це стосується і науковців, які друкували свої праці під грифом робочої групи, оскільки кожний з них має власну думку з приводу того, як кваліфікувати зміст наявних фактів.

Слід ще раз підкреслити, що колективна монографія “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”, а також побудований на її базі фаховий історичний висновок ґрунтуються на величезному фактичному матеріалі. Члени робочої групи вивчали документи з проблеми ОУН-УПА під час багаторічних досліджень в архівах і бібліотеках, а також використовували опубліковані збірники архівних документів.

Зважаючи на те, що головна увага робочої групи була зосереджена на періоді Другої світової війни, ми максимально повно скористалися чотиритомним збірником німецьких архівних документів, опублікованих проф. В. Косиком. Кожний, хто захоче перевірити наші висновки щодо їх відповідності архівним документам, може також скористатися цими публікаціями В. Косика. Зі свого боку, як уже було зазначено вище, ми переконалися і в ідентичності його публікацій архівному першоджерелу, і в тому, що під час упорядкування збірників проф. В. Косик оминув своєю увагою деякі гострі сюжети. Отже, для більш повної перевірки наших висновків варто залучати й інші матеріали.

Робоча група в своїх публікаціях постаралася донести до читачів інформацію про наявні в архівах документи з проблеми ОУН-УПА, про існуючі на цю тему публікації, про зміст листів, надісланих ветеранами, а також політичними і громадськими організаціями в органи державної влади і державного управління.

Робоча група взяла курс на якнайповніше використання архівних і наявних у науковому обігу джерел. Тільки такий підхід може забезпечити довіру широкої громадськості до наших висновків. Публікації з проблеми ОУН-УПА, в яких ставиться мета глорифікувати або морально знищити українських націоналістів, завжди спиралися на просяну під певним кутом зору і надзвичайно вузьку документальну базу. У минулому такі праці могли виглядати переконливо в очах читачів, тому що основні джерела з проблеми залишалися в архівах.

Тепер ситуація зовсім інша. У науковому обігу знаходяться десятки томів архівних документів. Якщо ті або інші автори продовжують використовувати для обґрунтування своїх умовиводів лише вибіркові факти, оцінку їх публікацій широкою громадськістю неважко передбачити.

Зі сказаного вище стає зрозумілим, що авторський колектив підсумкового документа “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА” складається з тих членів робочої групи істориків, які видавали свої праці під її грифом. Це:

О. Веселова	С. Кульчицький
О. Вовк	О. Лисенко
Є. Горбуров	О. Марущенко
Л. Гриневич	В. Нікольський
В. Дзьобак	Г. Папакін
С. Здіорук	І. Патриляк
І. Ільюшин	О. Стельмах
Г. Касьянов	Ю. Шаповал
А. Кентій	М. Шитюк
С. Кокін	З. Яцишин

Однак, текст підсумкового документа робочої групи “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА” є продуктом спільної творчості науковців, які писали колективну монографію “Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси”. 14 структурних підрозділів цього документа базуються на розділах вказаної монографії. Первинний текст був підготовлений С. Кульчицьким, після чого кожна рубрика узгоджувалася з автором відповідного розділу монографії. Останній доповнював або змінював текст, керуючись власним баченням тих чи інших складових досліджуваної ним теми.

Слід зауважити, що автори інших розділів колективної монографії висловлювали власні судження з приводу окремих формулювань, на-

голосів або висновків, котрі були в тексті, підготовленому С. Кульчицьким і погодженому з автором відповідного розділу. Інакше кажучи, цілковитої узгодженості всього тексту видання усім авторським колективом досягти не вдалося.

Зрештою, про переконливість або непереконливість інтерпретації того чи іншого факту кожний бажаючий може винести власне судження.

С. Кульчицький,
керівник робочої групи істориків
при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА,
д-р істор. наук, професор